

עיון וביקורת

על כלכלה וחברה בימים של אימפריה

שלמה סבירסקי

ב־1 ביולי 1985 הפעילה ממשלת האחדות הלאומית, בראשות מפלגות העבודה והליכוד, את תוכנית החירום לייצוב המשק, המוכרת בציבור כצעד שהוריד את האינפלציה בישראל מרמה תלת־ספרתית לרמה דו־ספרתית. אנשי עסקים והפקידות הכלכלית הבכירה רואים ביום הזה את תחילתה של תפנית לטובה בהיסטוריה הכלכלית של ישראל. בתום עשור וחצי להפעלת התוכנית התכנסו רבים מבכירי הכלכלנים – מן האוניברסיטאות, מבנק ישראל, מהאוצר ומקרבן המטבע הבינ־לאומית – כדי להעלות על נס את 'השינוי הבסיסי בתפיסה הכלכלית של קובעי המדיניות: ממשק שבו יש לממשלה מעורבות ניכרת כמעט בכל תחומי הפעילות הכלכלית במישרין ובעקיפין [...] לכלכלה המבוססת יותר ויותר על כוחות השוק ופתחה לעולם הרחב' (בן בסט, 2001). שי טלמון, החשב הכללי של משרד האוצר, הכתיר את 1 ביולי 1985: 'יום העצמאות הכלכלי של ישראל' (הארץ, 17 באוקטובר 1999). ישראלים רבים אחרים רואים באותו יום עצמו תפנית לרעה בהיסטוריה החברתית־כלכלית של ישראל. סוציולוגים (רם, 2005; Maman & Rosenhek, forthcoming), מדעני מדינה (פילק, 2006), כלכלנים פוליטיים (שלו, 2004) וגם כלכלנית שלא הלכה בתלם הממוסד של הכלכלה האקדמית, אסתר אלכסנדר (אלכסנדר, 1990), רואים ב־1 ביולי 1985 תאריך המסמן מעבר: מאתוס של סולידריות ואחריות הדדית לאתוס אינדיבידואליסטי של כל דאליים גבר, ממדיניות פיתוח אוניברסליסטית למדיניות של צמיחה המאדירה התעשרות לשמה, מאחריות מדינתית לכול למדיניות של הפרטה ושל השלת אחריות, ממצב שאזרחים נהנו מהגנות קולקטיביות – של המדינה, של ההסתדרות, של המפלגות, של הרשות המקומית – למצב שהפרט חשוף לפעולה השרירותית של מנגנוני השוק.

* מאמר זה מקורו בפנייה מטעם מערכת עיונים בתקומת ישראל לכתוב על הספרות שנכתבה בישראל בעשור האחרון או בשני העשורים האחרונים בנושא כלכלה וחברה. נטלתי לעצמי רשות שלא להיצמד להגדרה הטכנית של סקירת ספרות: אין כאן סקירה שיטתית של כל אשר נכתב וגם לא סקירה מלאה של כל אחת מהעבודות המוזכרות.

היחס אל ה-1 ביולי 1985 מקוטב כל-יכך, עד כי קשה שלא להתפתות ולשאול דימוי מתחום אחר, מתחום היחסים בין ישראלים לפלסטינים, ולומר כי בעוד המחנה האחד ראה ביום מסוים זה את 'יום העצמאות' שלו, המחנה האחר ראה אותו יום של 'נכבה', דהיינו יום של אסון חברתי.

בעיני הכלכלנים, ה-1 ביולי 1985 היה ראשיתו של מסע ארוך של המשק הישראלי אל עבר החופש. כשכמה מן הבולטים שבכלכלנים התכנסו ב-1999, לציין את האירוע, הם קבעו בסיפוק כי חלק ניכר מן המסע כבר מאחורינו, אף שהדרך עוד ארוכה. אבי בן בסט, מבכירי הכלכלנים בישראל ומי ששימש גם מנכ"ל משרד האוצר, ערך את הספר שכונס בו דברי הכלכלנים. בעיניו, המסע מורכב משלושה מהלכים עיקריים: (א) צמצום משקל הממשלה במשק; (ב) הצבת הצמיחה בתור היעד הראשי של המדיניות הכלכלית; (ג) העברת האחריות לצמיחה מן הממשלה אל המגזר העסקי (בן בסט, 2001, עמ' 1-2). בדור האחרון, מרבית הכלכלנים הישראליים, ובעצם מרבית הכלכלנים בעולם, רואים בשלושה מהלכים אלה את תמצית תורת הכלכלה כולה. הקונצנזוס בקרב הכלכלנים אינו תופעה חריגה, ולאמיתו של דבר הוא איננו אלא בבואה של מה שקרוי הקונצנזוס הווינגטוני, שהוא מערכת הנחות היסוד המקשרת בין המוסדות הכלכליים המרכזיים המנהלים, מתוך בירת ארצות-הברית, הן את המדיניות הכלכלית האמריקנית הן את זו של מרבית ארצות העולם.

מי שקורא בכתבי הכלכלנים - למשל בספרו של בן בסט - יתקשה להעלות על דעתו שמעבר לכותלי בתי-הספר לכלכלה ולכותלי משרד האוצר האמריקני, הבנק העולמי וקרן המטבע הבינ-לאומית, יש מחלוקת הן על מידת התבונה הן על מידת הצדק של מהלכי 'המסע אל החופש'. סביב הנחות היסוד של הקונצנזוס הווינגטוני - שרבים מציגים אותן כאילו היו אמיתות חקוקות בסלע - מתקיים כל העת פולמוס עירני.

למשל, החתירה להגביל את מעורבות הממשלה במשק. הטענה כי הממשלה הטובה ביותר היא זו הקטנה ביותר (the best government is the least government) אינה מתיישבת עם העובדה שמרבית הארצות המתועשות ידעו שלושה עשורים רצופים של גשוג כלכלי וחברתי בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה, תקופה שהתאפיינה במעורבות ממשלתית נרחבת דווקא. הטענה גם אינה מתיישבת עם העובדה שמעורבות ממשלתית רחבה היא עדיין מאפיין מרכזי של משטרן הכלכלי-פוליטי של מרבית ארצות אירופה העשירות, ואין מדובר רק במאפיין של 'היבשת הישנה'. מעורבות ממשלתית נרחבת היא שעומדת גם מאחורי עלייתן הכלכלית של ארצות מזרח אסיה - יפן משנות השישים והשבעים, דרום קוריאה וטייוון בשנות השבעים והשמונים וסין בשני העשורים האחרונים (Stiglitz, 1996). לא זו בלבד אלא שיש הטוענים כי בימינו אין להעלות על הדעת משטר כלכלי-פוליטי שאינו מתאפיין במעורבות גדולה של המדינה. למשל, באנגליה ובארצות-הברית, המשמשות דוגמה לשוק חופשי, המדינה היא היוזמת, המממנת והמכוונת פעילויות כלכליות מרכזיות, כגון תעשיות הנשק, התעופה והחלל (Coates, 2000).

גם בישראל, מעורבות ממשלתית נרחבת היתה גורם מרכזי בפיתוח הכלכלי. התעשייה הבטחונית, תעשיית הטיס והחלל ותעשיית ההיי-טק - שלושה ענפים המציבים את המשק

המקומי בקדמת הייצור העולמי – לא היו באות לעולם ללא מעורבות ממשלתית נרחבת (סבירסקי, 2005).

הצבת הצמיחה כיעד ראשי של המדיניות הכלכלית גם היא בחירה הנתונה במחלוקת. לפני 1985, ובמשך שנים רבות, המדיניות בישראל ובמקומות רבים אחרים התמקדה בפיתוח ולא בצמיחה. 'פיתוח' הוא מושג בעל משמעות רחבה הרבה יותר מצמיחה, והוא עוסק לא רק בהרחבת הפעילות הכלכלית, אלא גם בשיפור מצבם ומעמדם של כלל חברי הקהילה. 'פיתוח' פירושו העלאה של רמת החיים, התעסוקה, ההשכלה, הבריאות והדיוור. פיתוח פירושו השגת חיי קהילה המבוססים על השתתפות פעילה של כל החברים והחברות בפעילות החברתית, התרבותית, הכלכלית והפוליטית. מי שממקד את כל מעייניו בצמיחה יכול להתברך במעשיו כאשר יש גידול בשיעור הצמיחה השנתי; למשל, מ-1% ל-2% או ל-3%. מספר בודד אחד האמור לגלם בתוכו את הטוב האנושי. לעומתו מי ששואף לפיתוח מצפה לשינוי בסדרה גדולה של מספרים: בעלייה (או בירידה) בשיעור המשכילים, בשיעור התמותה בקרב תינוקות, בתוחלת החיים, בשיעור ההשתתפות בבחירות, במספר המשפחות הדרות בצפיפות, בשיעור העוני ועוד ועוד. כדי להזיז את מד הצמיחה מעלה די שיש גידול בפעילות של ענף כלכלי אחד או שניים, גם אם כל השאר דורכים במקום. כך קורה לאחרונה בישראל, כאשר מד הצמיחה מטפס מעלה בעקבות הרחבת הפעילות של מספר קטן של ענפים ובהם ההיי-טק והפיננסים. לעומת זאת, כדי להזיז כלפי מעלה את מד הפיתוח דרוש שיפור לא רק בפעילות הכלכלית על כל ענפיה, אלא גם בפעילות של מערכות החינוך, הבריאות, הרווחה, הדיוור וכיוצא בזה. בישראל של ימינו, הכלכלה רושמת שיעורי צמיחה נאים, בו בזמן ששנה אחר שנה שיעור העוני גדל ויש גם שחיקה מתמשכת ברמת התעסוקה, החינוך, הבריאות, הרווחה והדיוור. ישראל של ימינו חווה גידול בצמיחה בו בזמן שהיא חווה פיתוח בפיתוח. מעניין שההכרה בחשיבותה של הבחנה זו גדלה דווקא באותן שנים עצמן שבהן הלכה ההנהגה הכלכלית של ישראל והסתגרה בתוך התפיסה הצרה של צמיחה. סוכנות האו"ם לפיתוח החלה לפרסם מ-1993, אחת לשנה, את מדד הפיתוח האנושי (Human Development Index), שתכליתו העיקרית היא לתת תמונה רחבה ומהימנה מזו שנותן מדד הצמיחה. ב-1998 זכה הכלכלן אמרטיה סן בפרס נובל, גם על עבודות שהדגישו את ההבחנה בין צמיחה ובין פיתוח (Sen, 1999). ורבים אחרים מציינים גם הם שצמיחה כלכלית כשהיא לעצמה אינה מובילה בהכרח לפיתוח טוב יותר (Navarro, 2002, p. 462).

הרכיב השלישי של המסע אל החופש הכלכלי הוא העברת האחריות לצמיחה מן הממשלה אל המגזר העסקי. לכאורה, סביב עניין זה, שלא כמו סביב שני העניינים הקודמים שהזכרתי (צמצום התערבות הממשלה והצבת הצמיחה כיעד מדיניות ראשי) מועטה המחלוקת בין חסידי הקונצנזוס הווינגטוני למתנגדיהם, משום שכיום אין תומכים רבים לרעיון שהשליטה בכלכלה תהיה נתונה בשלמותה בידי המדינה, שלא לומר בידי מעמד העובדים. עם זאת, גם בלא שנרחיק לכת עד כדי כך, ניתן להציג מודלים כלכליים-פוליטיים שונים מאלה שמציעים אנשי העסקים, הפקידות הכלכלית והכלכלנים האקדמיים בישראל, כמו למשל המשטר השורר בארצות סקנדינביה, שבו משקל הממשלה במשק הוא גבוה, גם אם הייצור והשיווק

הם בחלקם הגדול בידיים פרטיות. בארצות אלה הממשלה מקבלת על עצמה חלק גדול מן המקורות, בצורת מיסוי גבוה, ובתמורה מעניקה לכל האזרחים שירותים ממשלתיים ברמה גבוהה (Esping-Andersen, 1990; וטורי, 2006).

אולם יותר משאלת משקלה של הממשלה במשק, מן הדין לשאול גם אם אכן מסוגל המגזר העסקי להוביל את הצמיחה ואת הפיתוח של ישראל. לאחר שהשאלה מוצגת כך מתברר כי הנחת היסוד שעליה מושתתת הקריאה להטיל את האחריות על המגזר העסקי אינה משקפת אלא אופן מיון שגרתי של הכוחות החברתיים. מיון זה מניח כי בני-האדם מאורגנים ארצות ארצות, בכל ארץ יש מגזר עסקי ומגזר ממשלתי, ובכל ארץ מהותו ומשקלו של המגזר העסקי שווים. משל היתה החלוקה לשני מגזרים שוות-ערך לחלוקה הנהוגה כיום במרבית המדינות בין שלוש הרשויות: הרשות המחוקקת, הרשות המבצעת והרשות השופטת. בבואנו אל כל ארץ וארץ אנו רשאים לצפות שהרשות המחוקקת תחוקק חוקים, הרשות המבצעת תבצע את המדיניות והרשות השופטת תפסוק אם הפרטים, התאגידים והמוסדות פועלים על-פי חוק. אמנם בהרבה מקרים נהיה צפויים להפתעות ולאכזבות, אולם תיאור התפקיד הבסיסי עדיין יהיה דומה בכל מקום ומקום. לעומת זאת, החלוקה לשני מגזרים, ממשלתי ועסקי, שלא כמו החלוקה הקלאסית של מבנה הממשל שהנחיל לנו שארל מונטסקייה, איננה נובעת מתבנית מושגית כלשהי המניחה חלוקת תפקידים, אלא משקפת נסיבות היסטוריות. יש ארצות שבהן עדיין לא התפתח מגזר עסקי ראוי לשמו; יש ארצות שבהן המגזר העסקי הוא חלש ותלוי בממשלה לכל דבר ועניין; יש ארצות שבהן הוא גדול ורב-עוצמה. כיוון שכך, דרך המיון השגרתית משטחת את התמונה ההיסטורית וכופה שוויון מלאכותי בין המגזר העסקי או בעלי ההון בארץ אחת ובין עמיתיהם בארצות אחרות. גזרה שווה זו אין לה על מה להישען. בארצות-הברית בעלי ההון היו והנם בעלי עוצמה רבה והם הובילו ועדיין מובילים מהלכים כלכליים היסטוריים: סלילת רשת הרכבות; בניית ערים; פיתוח התעשייה; פיתוח מקורות האנרגיה; ציוד הצבא והימושו וכיוצא בזה. לעומת זאת בישראל המדינה היא שעשתה את כל אלה. מערך הייצור הבודד הגדול ביותר בישראל הוא התשלובת התעשייתית-הצבאית, והוא איננו יצירה של המגזר העסקי אלא של המגזר הממשלתי דווקא. לא זו בלבד אלא שגם המגזר הממשלתי המקומי לא היה חזק דיו כדי להוציא את הרעיון אל הפועל ונוזק לסיוע אמריקני נדיב ומתמשך. הקמת התשלובת הובילה אמנם להתעצמותו של המגזר העסקי המקומי, אלא שגם כיום ספק אם יש בידי מגזר זה יכולת להוביל את התשלובת בכוחות עצמו; גם בגלל התלות המתמשכת בארצות-הברית, המציבה גבולות לאפשרויות הייצור והשיווק ומקשה לפתח פרויקטים חדשים רבי היקף, כדוגמת מטוסי ביון, ומשום שקבוצות ההון האמריקניות מסוגלות להטיל וטו על מוצרים ישראליים המתחרים במוצריהן הן.

גם בתחומים עסקיים אחרים המגזר העסקי המקומי מתקשה לפעול לבדו במישור העולמי. לאחרונה בא הדבר לידי ביטוי בהחלטתם של בעלי 'ישקר', מענקי התעשייה הישראלית, למכור את החברה לאיל ההון האמריקני וורן באפט, לאחר שהגיעו למסקנה שעל מנת להגיע לשלב הבא של המשחק ולהיות במגרש העולמי עד הסוף יש לגייס תמיכה זרה

(רולניק, הארץ, 7 במאי 2006). מכאן, שהשאיפה לצמצם את מעורבות המדינה ולהעביר את מושכות העגלה הכלכלית לידי בעלי ההון המקומיים בישראל משולה לשאיפה של מדינות רבות לרכוש לעצמן את כל סממני הריבונות של המדינות 'הגדולות באמת': דגל, המנון, צבא, צוללות גרעיניות, נושאות מטוסים ושיגור בני-אדם לירח...

ייתכן שבארץ כמו ישראל אי-אפשר לוותר על מעורבות גדולה של המדינה, שכן המשאבים הקולקטיביים הם בסך הכול מועטים למדי. גם כאשר הם מרוכזים בידי המדינה אין בהם די כדי להפוך את ישראל לשחקן עצמאי בשוק העולמי, ולא יהיה בהם די גם אם ירוכזו בידי קבוצה קטנה של בעלי הון. ישראל אינה עומדת בדד בעניין זה. נהפוך הוא, רוב הארצות דומות לישראל יותר משהן דומות לארצות-הברית. על כן ייתכן שבארצות אלה ניתן להגיע לרמה גבוהה של פעילות כלכלית, לרמת חיים ושירותים חברתיים נאותים רק כאשר מאמצים דפוס פעולה המבוסס על שותפות מתמשכת בין כל הגורמים: המדינה, היוזמים העסקיים וציבור העובדים.

נחזור עתה אל 'המסע הארוך אל החופש'. כאמור, 'החופש הכלכלי' מתבטא בזכות הניתנת למגזר העסקי להשתמש בחלק גדול יותר של המשאבים הכספיים של המשק. כיצד נעשה הדבר? באמצעות הפרטה של תאגידים ושל שירותים ממשלתיים, בהנהגת דפוס העסקה העוקפים את החוקים המגינים על העובדים, בהסרת הפיקוח על תנועות הון וכיוצא בזה. כל אחד מן הצעדים הללו קרוי בלשונם של הכלכלנים 'שינוי מבני' (structural readjustment). יוצא אפוא שהדרך אל החופש רצופה סדרה ארוכה של 'רפורמות מבניות', אשר 'תשפרנה את הקצאת המקורות במשק, תפחתנה עלויות של תשומות חשובות כמו עבודה, אשראי, חשמל, דלק, תקשורת וכדומה, וכך תשתפר רווחיותו של המגזר העסקי ויגדל המניע שלו להשקיע ולהתרחב' (בן בסט, 2001א). ניתן למדוד את קצב ההתקדמות של המסע באמצעות הערכה של מידת הביצוע של אותן רפורמות מבניות. ואכן הספר שמכונסות בו עבודות הכלכלנים מורכב ממאמרים הבוחנים את הרפורמות המבניות בתחומים השונים. למשל, זעירא וסטרבצ'ינסקי (2001) סוקרים את 'הקטנת גודלה היחסי של הממשלה בישראל אחרי 1985'; זוסמן ולויתן (2001) סוקרים את פיתוח הכלים לריסון האינפלציה; גבאי ורוב (2001) סוקרים את מדיניות החשיפה לייבוא; גרונאו (2001) סוקר את נסיונות ההפרטה של השירותים הציבוריים וכיוצא בזה. עורך הספר, בן בסט, מספק הערכה מסכמת: במסעה אל החופש הכלכלי רשמה ישראל הצלחה גדולה ברכיב העיקרי, הלוא הוא צמצום מעורבותה של הממשלה במשק; משקלו של המגזר הציבורי בתוצר ירד בתוך עשר שנים ב־20 אחוזי תוצר (בן בסט, 2001א, עמ' 2). ישראל עשתה כברת דרך ארוכה גם בכל הנוגע לליברליזציה של שוק הכספים וההון, של שוק מטבע החוץ ושל סחר החוץ. לעומת זאת, בכל הקשור להגברת התחרות בענפים ששולטים בהם המונופולים הדרך עוד ארוכה (שם). את התמונה הזאת, הוורודה בדרך-כלל, מכתים מאמר בודד אחד, הממוקם בסופו של הקובץ. זהו מאמר של מומי דהן, הדן בגידול באי-שוויון הכלכלי בישראל (דהן, 2001). לדברי דהן, גידול זה החל עוד בסוף שנות השבעים, והוא נמשך ברציפות לאחר 1985. השאלה המעניינת כמובן היא כיצד עלינו לראות את הגידול הזה: האם אכן ככתם על

תוכנית החירום לייצוב המשק, או שמא סימן להצלחתה דווקא. נראה כי אין מנוס מן המסקנה שמדובר בהצלחה, שהרי אחת המטרות המפורשות של הרפורמות המבניות היתה, כפי שזה עתה ראינו, הפחתת 'עלויות של תשומות חשובות כמו עבודה, אשראי, חשמל, דלק, תקשורת וכדומה, וכך תשתפר רווחיותו של המגזר העסקי ויגדל המניע שלו להשקיע ולהתרחב' (בן בסט, 2001א, עמ' 2). כשמיטב מנגנוניה הפוליטיים והכלכליים של המדינה מגויסים לצורך הגדלת רווחיהם של בעלי העסקים, וכשאחד האמצעים הוא הוזלת המחיר שבעלי העסקים נדרשים לשלם בעבור המצרכים (תשומות) המשמשים אותם בעסקיהם – רשימה שמגובבים בה יחדיו חשמל, דלק ובני-אדם (עבודה) – אין להתפלא שהאי-שוויון גדל. אלא שבעוד החופש נושא עמו תיוג חיובי, אי-שוויון נושא תיוג שלילי, ועל כן נוטים הכלכלנים לציין כי זו 'תוצאה מצערת'. ההכרה כי הבעייתיות של האי-שוויון אינה מצטמצמת לתדמיתו השלילית, אלא שיש בו כדי לגרום נזק של ממש לעתיד החברה – ובלשון הכלכלנים: לפגיעה בצמיחה העתידית – החלה לחדור לכתביהם של כלכלנים ישראלים רק לאחרונה (ראו למשל שי, דהן, דביר ומירונצ'ב, 2000).

ראינו כי הרפורמות המבניות הן פרי היוזמה של הממשלה. במילים אחרות, המדינה היא זו שמובילה את המהלך להגדלת רווחי המעסיקים ולהוזלת עלות העובדים. ולא זו בלבד שעשתה זאת ב-1985, אלא שהיא ממשיכה לעשות זאת כל העת, שהרי תהליך הרפורמות המבניות מתמשך והולך, וכל פוליטיקאי הנכנס לתפקיד שר אוצר ממהר להצהיר כי בכוונתו להמשיך ברפורמות המבניות.

לכאורה זוהי תופעה מפתיעה, שהרי למדנו כי כל תכליתו של המסע אל החופש הכלכלי איננה אלא צמצום המעורבות הממשלתית; ולכן צפוי היה כי החל ב-1985 תתחיל הממשלה לצמצם את מעורבותה ותחדל אט-אט מפעלתנותה. מתברר כי הדרך אל החופש רצופה בצעדים של כפייה, כפייה מדינתית. מתברר כי דרכם של בעלי ההון הישראלים אל החופש הכלכלי לא היתה נפרצת לולא פינתה המדינה בעבורם סדרה ארוכה של מכשולים: ההסתדרות החזקה של פעם; תאגידי הסתדרותיים וממשלתיים שהציעו תנאי עבודה טובים מאלה של המגזר העסקי; מנגנוני אכיפה של חוקי עבודה; הסכמי שכר קיבוציים; חוון של חינוך ציבורי לכול; הפרשות גבוהות של מעסיקים לביטחון סוציאלי של עובדיהם וכיוצא בזה. את החופש הכלכלי המיוחל אין להשיג, וככל הנראה הוא גם אינו יכול להתקיים, ללא מידה גבוהה של מעורבות ממשלתית רצופה.

הייתכן כי אנו הישראלים טועים? הייתכן שכמו במקרים כה רבים אחרים, אנו מתחמכים ליצרנים המקוריים, זורקים את דף ההוראות של המוצר המיובא – השוק החופשי – ומפעילים אותו באמצעות אלתורים שונים? התשובה היא שלילית. אנו לא טועים, לא מזויפים ולא מאלתרים. אנו פשוט נוהגים כמו כולם. סקירה היסטורית מלמדת כי בכל אתר ואתר, הדרך אל 'החופש' היתה רצופה מעשי כפייה מדינתיים. היטיב לתאר זאת קארל פולני, בספרו הקלאסי על תור הזהב של השוק החופשי: 'את "החופש הכלכלי" (laissez faire) אכפה המדינה [...] הדרך אל השוק החופשי נפתחה ונשארה פתוחה הודות לגידול כביר במעורבות רצופה, מאורגנת וריכוזית. להבטיח שאכן "החופש הפשוט והטבעי" של אדם סמית יעלה

בקנה אחד עם צרכיה של החברה האנושית, הרי זה עניין מורכב ביותר' (Polanyi, 1957, p. 140).

גם בישראל 'המסע הארוך אל החופש' החל במעשה של כפייה, והכפייה מלווה אותו מאז ועד היום כשהקואליציה השלטת מעבירה שנה אחר שנה את 'חוק ההסדרים', שכלולות בו הרפורמות המבניות, ומצמידה אותו אל חוק התקציב שההצבעה בעבורו היא בעצם הצבעת אמון בממשלה. בכך היא מונעת הליך תקין של דיון דמוקרטי בכל רפורמה ורפורמה בנפרד בוועדות הכנסת הרלוונטיות (דרי ושרון, 1994; סבירסקי, 2005).

חוק ההסדרים הונהג לראשונה במהלך תוכנית החירום לייצוב המשק. יזמה אותו ממשלת האחדות הלאומית של הליכוד והעבודה, שביקשה להעביר את מכלול הרפורמות המבניות כמקשה אחת תוך כדי מניעת דיון ציבורי ראוי. מדוע נדרשה ממשלת אחדות לאומית כדי להעביר את התוכנית? אלכסנדר, כלכלנית שהחזיקה בדעות שונות מאלה של מרבית הכלכלנים האקדמיים באשר למקורות משבר האינפלציה, סברה כי ממשלת האחדות הלאומית 'היתה דרושה לשם הפעלת מין דיקטטורה על העובדים, כדי שלא יתמרדו נגד שחיקת שכרם האכזרית. היא היתה דרושה לשם הפעלת מערכת הסברה אחידה שלא תקועקע על ידי שום אופוזיציה משמעותית' (אלכסנדר, 1990, עמ' 237). פולני לא יכול היה לנסח זאת ניסוח קולע יותר.

אלכסנדר ביקרה את התוכנית הממשלתית במאמרים שפרסמה באותה עת בעיתונות היומית, ואחר-כך בספרה כוח השוויון בכלכלה (1990). שלא כמו הכלכלנים האקדמיים שהיו שותפים לתוכנית החירום וסברו כי המקור העיקרי של האינפלציה התלת-ספרתית הוא בגידול הרב בהוצאות הממשלה לאחר 1973, סברה אלכסנדר כי ההסבר טמון בגידול באי-שוויון הכלכלי: לדבריה, חלוקת סכום מסוים ומוגדר בין ידיים מעטות היא אינפלציונית יותר מאשר חלוקתו בין ידיים רבות (אלכסנדר, 1990, עמ' 74). כך בישראל וכך בעולם. אלכסנדר טענה כי הגידול באי-שוויון הוא שעמד גם מאחורי תופעת ה'סטגפלציה' העולמית - סטגפלציה (stagflation) היא הצירוף של מיתון (stagnation) ואינפלציה (inflation) - הצירוף של מיתון כלכלי ושל אינפלציה אפיינ את התקופה שלאחר 1973. בעוד מרבית הכלכלנים ראו את סיבת הסטגפלציה בעליית מחירי הנפט בעקבות מלחמת יום הכיפורים, לדעתה של אלכסנדר סיבתה היתה הקפיצה הגדולה באי-שוויון בחלוקת ההכנסות דווקא, שהחלה עוד לפני שחבית יקרה אחת של נפט הגיעה לשוק המערבי (שם, עמ' 132). עליית מחירי הנפט כשהיא לעצמה רק העצימה את הסטגפלציה. רווחי הנפט, שהוורמו לבנקים מערביים, העשירו וחזקו אותם עד מאוד והם ניצלו זאת כדי להנהיג משטר של ריבית גבוהה שהוביל למשבר סטגפלציוני מתמשך (שם, עמ' 237).

במקום לדבר על חופש כלכלי, שאלה אלכסנדר מי מרוויח ומי מפסיד מן המדיניות הכלכלית. שלא כמו הכלכלנים שהשתתפו בגיבוש מדיניות החירום לייצוב המשק, היא סברה כי הבעיה המרכזית במשק הישראלי אינה מעורבות ממשלתית גבוהה מדי, אלא הכוח הרב מדי שצברו חמישה-שישה קונגלומרטים, שהבנקים הובילו. אלכסנדר ביכתה את העובדה שהמדיניות הכלכלית, במקום שתעודד את הייצור, עודדה רווחים פיננסיים (שם, עמ' 24-26).

בעוד אדריכלי 1985 קראו להורדת שכר, להעלאת הריבית ולקיצוץ תקציב המדינה (שם, עמ' 20), סברה אלכסנדר כי יש להעלות את שכר העובדים כדי שההכנסות יתפזרו בין ידיים רבות והדבר יסייע להוריד את האינפלציה. עוד טענה אלכסנדר שמדיניות הריבית הגבוהה פוגעת בפעילות היצרנית ומעשירה את הבנקים וסברה שאין לקצץ את תקציב המדינה משום שקיצוצים אלה פוגעים ביכולתה של המדינה להעניק שירותים הנחוצים לכל האוכלוסייה. יתרה מזו, קיצוץ התקציב מוליד מדיניות של הפחתת מסים – צעד המגדיל עוד יותר את האי־שוויון בהכנסות.

כלכלנים אקדמיים אוהבים לנתח תהליכים כלכליים-פוליטיים כשהם חוסים מאחורי מסך המסנן בעבורם את מכלול ההתרחשויות ומתמצת את הכול לכדי מגרש משחקים שטוח, שבו בני־אדם נושאים ונותנים זה עם זה בשיטה של שוק חופשי. אלכסנדר נהגה אחרת: היא ניגשה אל החלון, פתחה אותו לרווחה והצביעה ישירות על הכוחות ההולכים וקונים להם שליטה במשק הישראלי – התאגידים הפיננסיים. במקביל היא הצביעה על הכוחות המצויים בנסיגה, העובדים והיצרנים. ואילו הממשלה בתווך, בידה האחת מובילה מדיניות מוניטריסטית, מסייעת לבנקים לעלות ולפרוח, ובידה השנייה מקשה על היצרנים ומחלישה את העובדים. התמונה ההיסטורית המתגלה מן החלון שונה מאוד מההדמיה המסוננת המשמשת את הכלכלנים: זוהי תמונה של כוחות, של אינטרסים, של מאבקים. בעוד הכלכלנים רואים שחקנים המוזזים מכאן לכאן על־ידי 'יד נעלמה', החלון שדרכו הביטה אלכסנדר חושף ידיים בשר ודם. בעיניה, המסע אל החופש איננו התקדמות אטית בדרך המלך המובילה אל 'הכלכלה הנכונה', אלא מסע לחצים של קבוצה קטנה של בעלי הון וכוח פוליטי המבקשים להאדיר את כוחם ואת רווחיהם באמצעות מדיניות ממשלתית המכוונת להוזיל את עלות ההון ואת עלות העובדים.

אלכסנדר, שהיתה כלכלנית בהכשרתה, הקפידה להדגיש את הקשר בין השחקנים הראשיים בכלכלה לשחקנים הראשיים בפוליטיקה. כעשר שנים לאחר שהופיע ספרה של אלכסנדר יצא לאור ספרם של שמשון ביכלר ויהונתן ניצן (2001). בספרם הם התמקדו במפורש בכלכלה הפוליטית של ישראל, ובתוך כך הפכו את הקשר בין כלכלה לפוליטיקה לבסיס הניתוח שלהם. שלא כמו הכלכלנים האקדמיים, המניחים מראש הפרדה מושגית בין כלכלה לפוליטיקה ובין המשק לממשלה, ביכלר וניצן מניחים כי ההון, שהוא אבן היסוד של המשטר הכלכלי-פוליטי של ימינו, איננו דבר־מה כלכלי גרדא, אלא תופעה שהיא בעת ובעונה אחת גם כלכלית וגם פוליטית. בעוד כלכלנים מן השורה רואים במסע אל החופש מהלך שכל תכליתו 'שחרור' של הכלכלה מן הפוליטיקה, ביכלר וניצן סבורים שמאמץ זה נדון לכישלון מראש, שכן הפרדה שכזאת פשוט לא תיתכן.

הנחת היסוד של השניים היא שהרווח, שהוא־הוא המאפשר את צבירת ההון, איננו תוצר של פעילות כלכלית גרדא. לדבריהם, 'היכולת של קבוצות בני אדם להרוויח אינה נובעת מכורשרם לייצר כי אם מכוחם לנכס': הכוח להכתיב תנאים לאנשי עסקים מתחרים, להכתיב מחירים לצרכנים ולהכתיב תנאים לעובדים. במילים אחרות, ההון הוא בבחינת חיבור אורגני בין מבנה הכוח ובין תהליך הייצור (שם, עמ' 76). בעלי הון המגיעים לראש הפירמידה הם

המצליחים להגדיל את רווחיהם בשיעור גבוה מזה של מתחריהם והם עושים זאת תוך כדי שימוש בכל אמצעי הכוח העומדים לרשותם – כוח פוליטי, חברתי, כלכלי, טכנולוגי וכיוצא בזה. בהסתמכם על הסוציולוג והכלכלן הנורווגי-אמריקני מראשית המאה ה-20 תורסטיין בלן, ביכלר וניצן קובעים כי הביטוי הבולט ביותר של כוחניות ההון הוא היכולת של בעל הון אחד לבלום את אפשרויות הייצור של מתחרהו: באמצעות רכישת התאגיד שלו, באמצעות רישום פטנטים, באמצעות הפעלת לחץ למניעת תמיכה ממשלתית וכיוצא בזה (שם, עמ' 78).

ממילא ברור כי לא זו בלבד שהשוק איננו תופעה כלכלית גרדא, אלא שהוא גם איננו חופשי, במובן של אתר שבו אנשים באים ביחסי חליפין זה עם זה מתוך עמדה של שוויון ופועלים מרצונם החופשי, משוחררים מאילווצים. יוצא כי המסך המלאכותי שדרכו מתבוננים הכלכלנים בהתרחשויות מאפשר לנתח רבות מן הפעילויות השגרתיות שכל אחד מאתנו מקשר לכלכלה – יציאה לעבודה, מיקוח על שכר, בדיקת מחירים, קניית מצרכים, מכירת דירה, תשלום מסים וכיוצא בזה, אלא שמסך זה אינו מאפשר לנתח פעילויות רבות אחרות, שעצם קיומן מוסתר לעתים קרובות מעיני הכלכלנים: למשל, מאבקים כוחניים בין תאגידיים, או התלות ההדדית בין הון לשלטון. לאמיתו של דבר במרבית המודלים הכלכליים אין מקום לכוח, לאלימות, לקנאה ולרשע. במרביתם, השלטון אינו מופיע כלל, ואם הוא מופיע הרי זה כגורם המפריע לפעולה הספונטנית של השחקנים, ואשר על כן יש לצמצם במידת האפשר אותו ואת הפרעותיו.

ביכלר וניצן אינם מתמקדים ב-1 ביולי 1985. בספרם הם מציגים תאוריה כלכלית-פוליטית כללית, היפה הן לישראל הן לכלכלה העולמית ועיקרה המחזוריות בין שני משטרים של הצבר הון – מעבר ממשטר של העמקת ההצבר למשטר של הרחבת ההצבר וחזור חלילה, ישראל חוותה מעבר שכזה בסוף שנות השמונים, ותוכנית החירום של 1 ביולי 1985 היתה אחד ממרכיבי המעבר.

במשטר של העמקת הצבר ההון, בעלי ההון מגדילים את הונם וכוחם באמצעות קיצוץ עלויות, כמו עלות העבודה, וגם באמצעות ויסות מחירים; למשל, העלאת חלק מהמחירים בקצב מהיר מזה של שאר המחירים. במשטר האחר, של הרחבת ההון, בעלי ההון מגדילים את הונם וכוחם באמצעות הרחבת הביקוש. למשל, באמצעות הרחבת שוק העבודה והרחבת הצריכה. במשטר של העמקת ההצבר, הגדלת ההצבר מתבצעת באמצעות הגדלת הרווח על כל מועסק; במשטר של הרחבת ההצבר היא מתבצעת באמצעות הגדלת מספר המועסקים (שם, עמ' 14).

בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה ישראל (וגם העולם) ידעה שלושה מעברים כאלה: בתקופה שבין הקמת המדינה ובין מלחמת יום הכיפורים שרר בארץ משטר של הרחבת ההצבר, שהתאפיינו בקליטה של מהגרים, בהרחבת הייצור ובהרחבת הצריכה. באותה תקופה חלקן של קבוצות ההון הגדולות בהכנסה הלאומית היה נמוך יחסית (שם, עמ' 175-176). אוסיף כי מדובר בתקופה שהעולם כולו ידע התרחבות של הפעילות הכלכלית, התרחבות שהיתה מלווה, בעולם המתועש, בהגדלת חלקם של העובדים בעוגת ההכנסה ובכינון של מדינת הרווחה.

מלחמת יום הכיפורים והמשבר הכלכלי שבא בעקבותיה הובילו, בעולם ובישראל, למעבר למשטר של העמקת ההצבר, משטר ששרר עד סוף שנות השמונים (שם, עמ' 202). זוהי תקופת הסטגפלציה, שילוב בין מיתון לאינפלציה. בישראל התאפיינה תקופה זו במרכזיותה של התשלובת התעשייתית-צבאית, ועל כן מכנים אותה ביכלר וניצן 'תקופת ההטיה הביטחונית'. קצב הצמיחה של המשק הישראלי, שהיה גבוה בתקופה הקודמת של התרחבות הייצור והתעסוקה, ירד בתקופה זו, ובו בזמן עלה בהכנסה הלאומית חלקם של בעלי ההון הגדולים, משום יכולתם להעלות את מחיר מוצריהם (למשל מוצרים פיננסיים) מהר יותר מהעלייה הממוצעת של המחירים במשק. במילים אחרות, חלקם של בעלי ההון בהכנסה הלאומית גדל הודות ליכולתם ללבות את האינפלציה (שם, עמ' 254). הדבר הוביל להגברת ריכוזיותו של ההון במשק. הודות לרווחים פיננסיים גבוהים הצליח גרעין של חמש קבוצות הון דומיננטיות, הגרעין שדנה בו גם אלכסנדר, לרכוש שליטה בתאגידים רבים, בדרך של מיוזגים והשתלטויות.

1 ביולי 1985 בעבור ביכלר וניצן הוא שלב במעבר ממשטר של העמקת ההצבר למשטר של הרחבת ההצבר. לדבריהם האינפלציה הגיעה ב-1985 לרמה כה גבוהה עד שהרווחים של קבוצות ההון הגדול, יחסית לשכר, החלו להישחק (שם, עמ' 301). עתה היו בעלי ההון מעוניינים בשינוי המשטר הכלכלי-פוליטי. 'תוכנית החירום לייצוב המשק' באה לענות על הצורך הזה. אלא שבכך לא היה די, ומה שהקל את המעבר למשטר של הרחבת ההצבר היה קריסת ברית ה'מועצות ופתיחת שעריה להגירה לישראל של כמיליון עובדים-צרכנים (שם, עמ' 305). המעבר למשטר של הרחבת ההצבר הוקל עוד הודות להסכמי אוסלו ולהסכם השלום עם ירדן, שאפשרו פתיחתם של שווקים חדשים לייצוא הישראלי. בעולם הרחב זו הייתה תקופה של התרחבות ההשקעות ב'שווקים המתעוררים' (שם, עמ' 386).

שלא כמו אלכסנדר ואחרים, ביכלר וניצן אינם רואים ב-1 ביולי 1985 יום של 'נכבה' חברתית-כלכלית. מבחינתם זהו שלב במעבר ממשטר הצבר הון אחד למשנהו. לדידם זהו מעבר משיטת ניצול אחת לאחרת ולא דווקא תאריך המסמן הרעה דרמטית במצב העובדים בישראל: 'לא עוד חלוקת הכנסות באמצעות עלייה מתמדת של מחירים [...] אלא דרך הורדת שכר גלויה, באמצעות צווים אדמיניסטרטיביים ואידיאולוגיות של אינטרס לאומי' (שם, עמ' 304).

מדוע אפוא בא המעבר? למען האמת התשובה של ביכלר וניצן אינה מספקת. דומני שהבעיה טמונה בקושי להגדיר את ההון כדבר שהוא בעת ובעונה אחת גם כלכלי וגם פוליטי. העובדה שכל ניסיון להפריד בין רווח לכוף, או בין פוליטיקה לכלכלה, נועד להיכשל, משום שהשניים כרוכים זה בזה, אין פירושה כי קל להגדיר את טיבו של הקשר. דומה כי ההפרדה בין הדיסציפלינות האקדמיות הרואלנטיות לנושא רק הולכת ומעמיקה ומקשה על הגדרה כזאת עוד יותר במעבר. הקושי אינו נחלתם של ביכלר וניצן בלבד, הספרות גדושה בנסיונות הגדרה, החל מהקביעה של מארקס כי המדינה איננה אלא הוועד הפועל של הבורגנות עד לקביעות בדבר אוטונומיה, במידה זו או אחרת, של מוסד המדינה (Skocpol, Evans and Rueschmeyer, 1985; Poulantzas, 1973). כאמור, ביכלר וניצן

מדגישים את מהותו הכוחנית של ההון, ועקב כך את העובדה שמדובר בשילוב של כלכלה וכוה, או של כלכלה ופוליטיקה. אלא שהם אינם מצוידים בתאוריה של כוח, או של פוליטיקה, שתאפשר להשלים את ההגדרה הכלכלית גרדא של הון. למשל, בבואם להסביר את האינטרס של בעלי ההון בשינוי משטר ההצבר הם מציינים כי האינפלציה התלת-ספרתית פגעה ברווחיהם. זהו כמובן הסבר כלכלי בעיקרו והוא חסר את המרכיב השני של מושג ההון, את מרכיב הכוח. במובן זה ניתן להחיל עליהם את הביקורת שהם עצמם מטיחים בקארל מארקס, שההמשגה שלו את ההון מותירה אותו בעיקרו כמושג מתחום הייצור. גם הם, בשעה שהם מאפיינים את שני משטרי הצבר ההון, לא כל שכן כאשר הם מנתחים את המעבר ממשטר אחד למשנהו, מתרכזים בעיקר בהון במובנו הכלכלי ומתקשים להסביר את מעורבותה של המדינה במהלך של 1 ביולי 1985. לדעתם בעלי ההון לא יכלו להפיק עוד רווחים כמו קודם, אך מה היה האינטרס של המדינה במהלך? כיוון שהם אינם מצוידים בתאוריה של כוח, הם נשענים על טענתו של הוגה הדעות היווני-צרפתי ניקו פולנטסס, ולפיה 'המדינה, באספקטים מסוימים, היא אוטונומית' (שם, עמ' 302). בעזרת טיעון זה הם קובעים כי ב-1985, בעוד בעלי ההון היו שקועים ביחסים האנטגוניסטיים בינם לבין עצמם, באה המדינה, הנהנית מנקודת תצפית אוטונומית, זיהתה את האינטרסים המשותפים לכל בעלי ההון ונקטה את המדיניות החדשה. אך מה היה האינטרס של המדינה עצמה בשינוי משטר הצבר ההון? שהרי אם יש לה אוטונומיה מסוימת יש לה גם אינטרס מסוים. אפשר כמובן לטעון שהאינטרס של המדינה היה להגן על קבוצות ההון, אלא שאז אנו שבים להגדרה של ההון כתופעה כלכלית גרדא, שכן בעלי ההון מוצגים אז כמי שטרודים בעשיית רווחים, בעוד אנשי המדינה אמונים על גורל המערכת כולה. במילים אחרות, דרושה לנו תאוריה מתברת המציגה את הפוליטיקאים ובעלי ההון במשולב, שאם לא כן אנו מוצאים את עצמנו עם הקביעה שהמדינה איננה אלא הוועד הפועל של הבורגנות, טענה שהן פולנטסס הן ביכלר וניצן רצו להרחיק עצמם ממנה.

הגם שאלכסנדר היא כלכלנית, במובן המקובל של המילה, וביכלר וניצן הם אנשי כלכלה פוליטית, דומה כי אלכסנדר היא היותר פוליטית מביניהם; פוליטית במובן המעשי: היא דנה בסוגיות של מדיניות שבני-אדם מן השורה מסוגלים להשפיע עליהן, כדוגמת התנגדות לקיצוץ תקציבי. אלכסנדר יודעת להצביע על הסוכנים הפוליטיים שפעלו להנהגת מדיניות החירום: המפלגות, הפוליטיקאים, האקדמיה המגויסת והתקשורת. אלכסנדר יודעת לתת שם פוליטי לשיתוף-הפעולה בין שתי המפלגות הגדולות - 'מין דיקטטורה', ומציעה מצע פוליטי לפעולה: העלאת שכר, הגדלת התקציב ובעיקר הורדת הריבית. זהו מצע פוליטי ברור וישיר - לו נמצאה אצלנו תנועה או מפלגה שתהיה מוכנה להניף את הדגל. לעומת זאת, הדיון של ביכלר וניצן מתמקד בסוגיות שהן מחוץ לתחום ההשפעה של מרבית הבריות וגם של מרבית הפוליטיקאים. הגורם הפעיל העיקרי הוא קבוצות ההון, ובעיקר קבוצות ההון הגדול. מדובר בקבוצות החולשות על משאבים רבים ופועלות ללא מגבלה של גבולות מדינתיים: שכבה של משפחות, שהונה - כסף וכוח - מעמיד אותה מעל למשחקי האינטרסים המעמדיים הרגילים. הדיון של ביכלר וניצן בקבוצה זו מזכיר את המונח 'אליטה'

– אליטה מן הסוג שעליו דיבר בזמנו הסוציולוג האמריקני ס' רייט מילס (Mills, 1956), ועוד לפניו האיטלקים גאטנו מוסקה (Mosca, 1939) ווילפרדו פרטו (Pareto, 1968). אליטות מן הסוג הזה ניצבות מעל למשחק הפוליטי והכלכלי הרגיל, ובדרך-כלל שבתות או בחירות אינן מאיימות עליהן. הן מתחלפות במעין מחזוריות היסטורית, כאשר נפילתה של אליטה אינה מבושרת על שינוי המבנה החברתי, אלא רק על כי אליטה חדשה תפסה את ראש הפירמידה. מדובר באליטה שבזמנים רגילים אין לבריות סיכוי רב ליצור עמה מגע או להשפיע על מעמדה, וכל שיש ביכולתנו לעשות הוא להמתין לחילופים המחזוריים.

* * *

באשר לי, ה־1 ביולי 1985 איננו אלא עוד נקודת ציון בתהליך הבנייתה של בורגנות לאומית 'גדולה' בישראל.

דומה כי מיום היווסדה כמהה התנועה הציונית לבורגנות גדולה משל עצמה. בורגנות כדוגמת זו של המתקנות שבמדינות. בורגנות כדוגמת זו שהנהיגה את התנועות הלאומיות האירופיות במחצית השנייה של המאה ה־19. בורגנות מן הסוג של בית רוטשילד שמימן את הנחתן של מסילות ברזל ברחבי אירופה וגם את מסעות המלחמה של כמה מן המעצמות. בורגנות המסוגלת לפתח את הכלכלה, ליזום תעשיות, להקים יישובים, לבנות שכונות, לספק תעסוקה למהגרים, לממן בנייה של הכוח הצבאי ולהחזיק אותו.

בתקופה שעשתה הציונות את צעדיה הראשונים לא חסרו יהודים שיכלו להרכיב בורגנות שכזאת: בית רוטשילד, בית ורבורג, בית פרירה, בית הירש ועוד. אלא שמרביתם לא תמכו בתנועה הציונית. לאמיתו של דבר רובם התנגדו לה, וכל אחד מהם המשיך להימנות עם הבורגנות הגדולה של מדינת הלאום האירופית שהשתייך אליה ומעולם לא הפך לבורגנות של התנועה הציונית, או אף של העם היהודי.

עשירי היהודים היו הראשונים שפנה אליהם הרצל כשביקש לממש את חזונו, אם כדי שיסייעו במימון אם כדי שיפתחו בפניו את שערי ארמונותיהם של ראשי מעצמות אירופה. הרצל ידע היטב שהם לא יהיו הראשונים להגר למדינת היהודים: 'תחילה', כתב בספרו מדינת היהודים, 'יבואו ה'נואשים, אחר כך העניים, אחר כך האמידים, אחר כך העשירים' (הרצל, 1978 [1896], עמ' 19). אולם הרצל קיווה בכל מאודו שבסופו של דבר העשירים אכן יבואו. 'היהודים העשירים', כתב, 'הנאלצים היום להסתיר את אוצרותיהם מתוך פחד והמקיימים את מסיבותיהם באי־נוחות מאחורי וילונות מורדים, יוכלו שם ליהנות באין מפריע [...] כאשר היהודים העשירים ביותר יתחילו לבנות "שם" את טירותיהם, שעליהן מביטים כבר באירופה בצרות עין, ייהפך הדבר עד מהרה לאופנה להשתכן "שם", בבתי פאר' (שם, עמ' 37).

אנשי העלייה השנייה, בהגיעם לחופי פלשתינה בתחילת המאה ה־20, נשאו באמתחתם, זו בצד זו, תורות לאומיות אירופיות ותמונת חברה עתידית מבית היוצר של הסוציאליזם האירופי. בשתי התורות כאחת נודע לבורגנות תפקיד מרכזי. באותה תקופה ראו בבורגנות סוכן חברתי שתפקידו להוביל את המאבק נגד השליט האבסולוטי (באירופה) או נגד הריבון

הזר (בארצות הקולוניאליות), ובו בזמן סוכן שיוביל את הפרויקט הקפיטליסטי. בהיעדר בורגנות ציונית יכלו אנשי העלייה השנייה להתחיל מיד בהגשמת המצע הלאומי. כל שנדרש לשם כך היה עצם ההגירה לפלשתינה והתפרסות ברחבי הארץ. לעומת זאת לשם הגשמתם של הרעיונות הסוציאליסטיים היה צורך במבנה חברתי אירופי, דהיינו בחברה תעשייתית מעמדית. את זה כמובן לא יכלו למצוא בארץ – בוודאי לא בקרב היישוב היהודי הקטנטן. 'הבורגנות' היהודית היחידה התגלמה באיכרי המושבות הביל"ויות, אלא שכלפיהם טרוניותיהם העיקריות של אנשי העלייה השנייה היו לאומיות (על שהעסיקו ערבים) יותר מאשר מעמדיות (Shafir, 1989) לסקירה של המרכיב הבורגני בהתיישבות הציונית מראשית ראו בן פורת, 1999). על דרך האירוניה ניתן לומר כי אנשי העלייה השנייה כמהו לבורגנות יהודית שתנהיג את הפרויקט הלאומי, תעניק להם תעסוקה ובו בזמן תשמש להם יעד למאבק מעמדי. בהיעדר בורגנות כזאת ובהינתן האדמות שנרכשו על-ידי ההסתדרות הציונית, מצאו אנשי העלייה השנייה את עצמם עושים את מה שעשו איכרי המושבות: מקימים יישובים קלאיים. ההבדל העיקרי היה שיישוביהם היו מושתתים על תפיסות שיתופיות שזכו לשם 'סוציאליזם קונסטרוקטיבי' (שפירא, 1980, פרק ב). ברבות הימים סייעה ההתיישבות החקלאית להפוך אותם עצמם לחלק של המעמד הבינוני הישראלי, הגם שלא בהכרח לחלק של הבורגנות הישראלית (ראו גם בן פורת, 1999, עמ' 133-134). אלא שגם הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי לא היה קם ללא סיועם של בורגנים יהודים באירופה ובארצות-הברית. דברי הימים של העלייה השנייה רצופים סיפורים של 'מנהיגי פועלים' שנשלחו לשם גיוס כספים: מניה שוחט שנסעה לגייס מימון להקמת ארגון השומר, דוד בן-גוריון שנסע לגייס כסף למימון בנק הפועלים, ברל כצנלסון שנסע לגייס מימון לעיתון דבר וכיוצא בזה.

במבט לאחור דומה כי מאז ועד היום לא היה המאמץ הקולקטיבי של הציבור הציוני-ישראלי מכוון אלא להקמת בורגנות לאומית גדולה וראויה לשמה בישראל. בורגנות שתשחרר את התנועה הציונית מן התלות בבעלי הון יהודים גחמניים, או מתמיכה מזדמנת של מעצמה זו או אחרת. משפחת רוטשילד אמנם תרמה לתנועה הציונית, אך נמנעה מלהצטרף לשורות מתיישביה. המתיישבים שהגיעו לארץ באו אמנם ממשפחות של המעמד הבינוני היהודי בעיירות מזרח אירופה, אלא שמעמד זה לא היה מסוגל לממן הרבה יותר מאשר רכישה של חלקות אדמה משפחתיות. בשנות העשרים והשלושים הגיעו לארץ כמה תעשיינים ואנשי כספים, אבל משאביהם היו מוגבלים. את המפעל הלאומי היהודי לא הובילה בורגנות מקומית, אלא הנהגה פוליטית שכוחה נבע, בין השאר, מן המתיישבים החקלאים ומכספים שידעה לגייס מרחבי העולם היהודי.

הנהגה פוליטית זו, שהובילה את המאמץ להקמת המדינה, היא גם זו שהובילה, לאחר 1948, את פרויקט הפיתוח הכלכלי. מבחינה זו ניתן לומר כי בהיעדר בורגנות לאומית נפלה המשימה בחיקה של תנועת העבודה, שעמדה בראשות המדינה עד 1977: היא שקיבלה על עצמה את התפקיד, והיא גם זו שהעמידה על רגליה בורגנות מקומית. הנרי רוזנפלד ושוולמית כרמי תיארו את התהוותו, בשנות החמישים והשישים, של מה שהם קראו 'מעמד בינוני יציר

המדינה'. מצד אחד, ותיקים שהתפרנסו מחקלאות, מתעשייה ומבנייה, והיו לפקדי ממשל ומפקדי צבא; ומצד אחר, שכבה של קבלנים, בנקאים ויוזמים מסחריים ותעשייתיים, שהתעשרו מפרויקטים שהממשלה יזמה ומימנה (רוזנפלד וכרמי, 1979). זו לא היתה בורגנות שמימנה פיתוח באמצעות תשלום מסים, אלא שכבה שהיתה לבורגנית הודות לסבסוד ממשלתי. דבורה ברנשטיין ואנוכי הוספנו גם ממד מעמדי-עדתי, כשתיארנו כיצד המימון הממשלתי סייע להתרחבותם של תאגידי עסקיים בבעלות או בניהול של ותיקים אשכנזים שהעסיקו, בשכר נמוך יחסית, יהודים שהועלו באותן שנים מארצות ערב (סבירסקי וברנשטיין, 1980). במחצית השנייה של שנות החמישים החליטה הנהגת המדינה על מהלך של תיעוש מהיר, שספינת הדגל שלו היתה תעשיית הטקסטיל. לכאורה היתה המדינה אמורה לעשות זאת באמצעות תאגידי ציבוריים, משום שמפא"י, מפלגת השלטון דאז, קראה לעצמה מפלגת פועלים, ומשום שהיתה לה שותפות עמוקה עם ההסתדרות. במקום זאת היא בחרה, כפי שכתב לוי-פאור בספרו על מהלך התיעוש, להעדיף יזמים פרטיים (לוי-פאור, 2001, עמ' 4; ראו גם פלד ושפיר, 2005, עמ' 78-79). לוי-פאור זקף זאת ל'השפעתה של האידיאולוגיה הלאומית-הציונית' (שם, עמ' 261): במילים אחרות הוא זקף את עידוד היוזמה הפרטית, 'כלומר [את] בניית הקפיטליזם הישראלי [...] למדינה, לא כמטרה כשלעצמה אלא כמכשיר להגשמת הציונות' (שם, עמ' 262). במונחים שלנו, אין זה אלא החיפוש הישן אחר בורגנות שתוביל ותממן את מימוש של החזון הציוני.

קפיטליזם יציר המדינה – האין זה אוקסימורון? לא לדעתו של לוי-פאור. לדבריו, מי שעיצב את מדיניות הפיתוח התעשייתי ואת המבנה של התעשייה הישראלית היו 'בראש ובראשונה [...] פקדי מדינה אוטונומיים, שרים וביורוקרטים [...] בפעולתם זו החליפו את מנגנון השוק (והמחירים) – היד הנעלמה בלשונו של אדם סמית – בידה המנחה, הממריצה והמכוונת של המדינה' (שם, עמ' 260). השוק החופשי מתגלה כאן, ולא בראשונה, כמגרש שבו אכן מתרוצצים שחקנים כלכליים השוקלים שיקולים, חלקם רציונליים יותר וחלקם רציונליים פחות, אלא שמגרש המשחקים כולו מונח על כף ידה הפרושה והיציבה של המדינה. כך בישראל. כך גם בארצות רבות אחרות.

הניצחון הצבאי במלחמת ששת הימים שינה את מעמדה הבין-לאומי של ישראל, ובתוך ישראל הוא שינה את סדר היום הפוליטי-כלכלי ואת מעמדה של הבורגנות. מבחינה זו, 1967 היא שנת המפנה הפוליטי-כלכלי הגדול, בעוד 1 ביולי 1985 הוא התאריך שתורגם בו מפנה גדול זה לכדי מדיניות גלויה ומפורשת של המדינה (סבירסקי, 2005).

הניצחון הוביל להחלטה של ההנהגה הפוליטית להפוך את ישראל למעצמה אזורית בהתבסס על ברית מתהדקת עם ארצות-הברית. לצורך זה השקיעה המדינה משאבים רבים בהגדלת הצבא ובהרחבת התשתית הקיימת של תעשייה צבאית לכדי תשלובת תעשייתית-צבאית בקנה-מידה מעצמתי. כמו בעת הקמתם של מפעלי הטקסטיל בשנות החמישים והשישים, גם הפעם שימשה הממשלה גורם יוזם, מממן ומוציא לפועל: 'הממשלה השפיעה ומשפיעה על התעשייה הביטחונית בתוקף היותה המתווה והמנהלת של מדיניות הביטחון הלאומי ושל המדיניות המקרו-כלכלית, כלקוח מרכזי, כבעלים של החברות הביטחוניות הגדולות, כרשות המעניקה רשיונות יצוא, ועוד' (ליפשיץ, בתוך סבירסקי, 2005, עמ' 96).

אל המרחב שיצרה המדינה חדרו תאגידים פיננסיים ותעשייתיים כדוגמת 'דיסקונט השקעות', 'כלל תעשיות' ו'כור תעשיות', שהתרחבו והתעצמו בתקופת התיעוש הקודמת, זו של שנות החמישים והשישים. תאגידים אלה גדלו והתעצמו עתה עד מאוד, הודות להשקעות המדינה בתעשיות הבטחוניות. לראשונה היתה בישראל קבוצה של תאגידים גדולים בעלי שליטה גוברת על הציבר ההון בישראל – מה שביכלר וניצן מכנים 'הכלכלה הגדולה' (ביכלר וניצן, 2001, עמ' 190). לראשונה היתה בישראל בורגנות תעשייתית-פיננסית שחבריה היו לשחקנים בזירה הכלכלית העולמית: שכבה של בעלי הון, בנקאים, מנהלים, יזואנים, אלופים בדימוס, רואי חשבון, עורכי דין וכיוצא בזה, שהודות לדיפלומטיית הנשק וסחר הנשק הכירו רבים מעמיתיהם למעמד בארצות העולם ורכשו מודעות עצמית וביטחון עצמי. הבורגנות החדשה, שצברה משאבים וכוח, החלה לראות בעצמה חבורה טובה וראויה. הביטוי המוחשי הראשון היה כשהיא החלה לראות בעצמה חלופה להנהגה הפוליטית הוותיקה של תנועת העבודה, זו שדגלה במשק ציבורי, בהסתדרות חזקה ובאתוס של 'שירות' ו'שליחות' במישור ההתנהגות האישי. תחילה מצאה בית חם בקבוצת רפ"י, בראשות בן-גוריון, שפרשה ממפא"י. על אף שמה, 'רשימת פועלי ישראל', היתה רפ"י גדושה במנהלים, בפקידים בכירים ובמפקדים, שאהבו לתקוף בחריפות את מנגנוני הייצוג הפוליטי במפא"י ובהסתדרות. בשנת 1977 חשה השכבה החדשה שהיא חזקה דיה כדי להתמודד על הנהגת המדינה, במפלגת ד"ש. עם ראשי ד"ש נמנו כמה מהבולטים בראשי התשלובת התעשייתית-צבאית – מנכ"לים של תאגידים תעשייתיים ושל בנקים וקצינים בכירים לשעבר, כשלצדם משפטנים, אנשי אקדמיה ואנשי תקשורת. ראשי ד"ש, כמו אנשי רפ"י לפניהם, הרבו להוקיע את 'חוסר היעילות' ואת 'השחיתות' של המערכת הפוליטית – ביטוי ראשוני של מה שהפך לסממה נפוצה בעידן הנאו-ליברליזם, ולפיו אנשי עסקים הם יעילים יותר מפקידי ממשלה; ומכאן התביעה 'לשחרר את הכלכלה מן הפוליטיקה'. היו בהם אף מי שביקשו להחליף את המנגנונים הייצוגיים במפלגת מאה הטובים ("הצנטוריונים") – הטובים, הלא מושחתים (אוריאל וברזילי, 1982, עמ' 35).

בפתח המאמר הזכרתי את 1 ביולי 1985. במבט ראשון קל להתפתות ולומר כי זה היה הרגע שבו נטלה הבורגנות הלאומית הישראלית את ההגה לידיה, לאחר שצברה עוצמה רבה שינקה מעטיני המדינה ועתה היא חשה בטוחה דיה להתקדם בכוחות עצמה. מכאן אולי הצהרתו של טלמון, החשב הכללי של משרד האוצר דאז, כי תאריך זה הוא 'יום העצמאות הכלכלי של ישראל' (הארץ, 17 באוקטובר 1999).

אלא שיותר משהיה כאן מעשה של הבורגנות שנטלה בעצמה את ההגה, היתה כאן הכרזה, של המדינה, למחויבות להציב את הבורגנות הלאומית החדשה, את עוצמתה ואת חופש הפעולה שלה בראש סדר העדיפויות. היה זה יום עצמאות במובן זה שהמדינה ראתה עתה את עצמה משוחררת, הן ברמה הרטורית הן ברמת המדיניות המעשית, מסבך העבותות אשר עד אז קשרו את ידיה בבואה לקדם גלויות את האינטרסים של הבורגנות הלאומית: עבותות אידאולוגיים כדוגמת האתוס הלאומי הציוני, שהדגיש מוטיבים של אחדות וסולידריות; עבותות של מדיניות, כדוגמת החתירה לתעסוקה מלאה או לחינוך אוניברסלי;

עבודות מוסדיים כדוגמת חוקי המגן על העובדים והחוקים המכוננים של מדינת הרווחה. בהיותה משוחררת מכל אלה יכלה עתה המדינה להתמקד בסיוע לבעלי ההון: הוזלת עלות העבודה, החלשת האיגוד המקצועי, הוזלת עלות ההון באמצעות ריסון תקציבי, הסרת הגבלות על תנועות הון, הפחתת המיסוי האישי ומיסוי התאגידים, הפרטה של תאגידים ממשלתיים, הפרטה של קרנות הפנסיה ההסתדרותיות, הגדרה חוקתית של הזכות לקניין הפרטי כביטוי מרכזי של כבוד האדם וחירותו. את מקומה של מדינת הרווחה של כלל האוכלוסייה תפסה מדינת הרווחה של בעלי העסקים (Shalev, 1992, chap. 7).

יוצא אפוא כי לא 'קפיטליזם יציר המדינה' הוא אוקסימורון, אלא דווקא הצירוף 'בורגנות עצמאית'. בשום מקום אין הבורגנות אוחזת בהגה לבדה. גם אם לא נסכים לקביעתו המפורסמת של מארקס, שהמדינה איננה אלא הוועד הפועל של הבורגנות, נוכל להסתפק בקביעתו של הכלכלן יוון שומפטר, שפיתח גישה ולפיה היוזמות היא מנוע הצמיחה, כי הבורגנות כשלעצמה אינה מסוגלת לפעול ולשגשג ולתקוף ללא מעטפת מגן שהמדינה מספקת (Schumpeter, 1976 [1947], pp. 138-139).

בישראל הרטוריקה של 'שחרור הכלכלה מן המדינה' נושאת מידה רבה של אירוניה. הקמת מנגנון מדינה ממוסד, חזק ויציב צריכה להיחשב לאחת ההצלחות הגדולות של הציונות דווקא, הצלחה שהיא ללא ספק גם המסד שאפשר את פיתוחה של הכלכלה.

* * *

משמעות נוספת שניתן למצוא בקביעתו של טלמון היא ש־1 ביולי 1985 היה יום העצמאות של דיסציפלינת הכלכלה בישראל; היום שבו זכתה בהכרה הציבורית כדיסציפלינה התומכת־מדיניות הבכירה בישראל. תוכנית החירום לייצוב המשק הוניקה אל קדמת הבמה הציבורית קבוצה של כלכלנים, שעד אז לא היו מוכרים ברובם. בראשם עמד מיכאל ברונו מן המחלקה לכלכלה באוניברסיטה העברית בירושלים, שזמן קצר לאחר הנהגת תוכנית החירום מונה לנגיד בנק ישראל ומיד אחר־כך לכלכלן הראשי של הבנק העולמי. לצדו שימשו כלכלנים אחרים, ובהם איתן ברגלס מאוניברסיטת תל־אביב, ניסן לויתן מהאוניברסיטה העברית בירושלים ומרדכי פרנקל ממחלקת המחקר בבנק ישראל (Maman & Rosenhek, forthcoming, p. 22). כלכלנים אלה, שדגלו בגישות המוניטריסטיות שרווחו באותה תקופה בארצות־הברית, חברו לעמיתים אמריקנים, בקבוצת עבודה משותפת שהוקמה על־פי דרישת הממשל האמריקני והיתה תנאי להענקת סיוע כלכלי שביקשה ישראל (שם). הקשר האמריקני סייע לכלכלנים הישראלים לשכנע את הפוליטיקאים המקומיים בנחיצותו ובכדאיותו של מהלך החירום. קובץ המאמרים בעריכתו של בן בסט (בן בסט, 2001), שדנתי בו לעיל, הוא על כן בעת ובעונה אחת דוח ביצוע ומעין טפיחה עצמית על שכמם של קבוצת הכלכלנים שהשתתפה באחד המהלכים החשובים ביותר של המדיניות הציבורית בישראל בעשורים האחרונים. הקובץ אף הוקדש לזכרו של ברונו.

דרכם של הכלכלנים אל אוזן ההנהגה הפוליטית היתה ארוכה. היא החלה בשנות החמישים המוקדמות, לאחר בואו ארצה של דן פטינקין, בוגר אוניברסיטת שיקגו, שאפשר לראות בו

את מייסדו בפועל של בית־הספר לכלכלה באוניברסיטה העברית. פטינקין הביא עמו את הכלכלה הנאו־קלאסית המערבית, שעד אז לא היה לה מאחו בישראל, והחדיר בתלמידיו את האמונה בחשיבותו של השוק ואת העמדה שלפיה מעורבות ממשלתית יוצרת עיוותים בתהליך ההקצאה של מקורות (Kleiman, 1981, p. 564). בתוך זמן לא רב החלו תלמידיו, שכוננו 'נערי פטינקין', מאיישים משרות בכירות במשרד האוצר, בבנק ישראל ובגופים כלכליים־ממשלתיים אחרים. מלחמת ששת הימים קירבה עוד יותר את הכלכלנים אל מרכז קבלת ההחלטות. עם תום הקרבות מינתה הממשלה צוות של כלכלנים שהתבקש להמליץ על תכנון העתיד הכלכלי של השטחים הכבושים; בראש הצוות הועמד ברנו (Arnon, Luski, Spivak & Weinblatt, 1997, p. 2; בן בסט, 2001). בשנות השבעים מילאו כלכלנים תפקיד מרכזי בוועדה לרפורמה במסים, שבראשה עמד הכלכלן חיים בן שחר, ועדת בן שחר, שביכלר וניצן רואים בה אחראית ל'מהפך הגדול' שנתן גושפנקה לשינוי ביחסי הכוחות במשק לטובת ההון (ביכלר וניצן, 2001, עמ' 278). אחד מחבריה של אותה ועדה היה הכלכלן ברנו.

עם זאת אין ספק כי 1985 היתה נקודת מפנה במעמד של הכלכלה ושל הכלכלנים בישראל. מדובר במפנה שהתחולל באותה תקופה גם במקומות אחרים בעולם. את נקודת ההתחלה אפשר לראות במשבר הכלכלי של 1973, שסימן את קצה של תקופת השגשוג שבאה בעקבות מלחמת העולם השנייה. המשבר היה מלווה בתופעות סתומות לכאורה, כדוגמת הסטגפלציה. במשך כארבעה עשורים, ובוודאי מאז מלחמת העולם השנייה, נוהלו משברים כלכליים בעזרת כלים מבית־מדרשו של הכלכלן הבריטי ג'ון מיינרד קיינס, שעיקרם שימוש באמצעי המדינה כדי להגדיל את הביקוש בעת רפיון; ובמילים אחרות, מעורבות עמוקה של המדינה בענייני כלכלה. את הכלים עצמם הפעילו כלכלנים שעבודתם נראתה 'אפורה' ו'טכנית'. המשבר של 1973 העלה אל קדמת הבמה שחקנים חדשים – תאגידים רב־לאומיים גדולים, שעשו הון עתק מעסקי נפט ופיננסים, וביקשו לעצמם חופש פעולה ויחס מיוחד לא רק בתוך ארצות האם שלהם, אלא על פני תבל כולה. הם מצאו אוזן קשבת אצל כלכלנים שטענו זה מזמן נגד הפרדיגמה הקיינסיאנית, והידוע שבהם היה מילטון פרידמן מאוניברסיטת שיקגו. ברבות הימים זכתה הפרדיגמה הכלכלנית החדשה לכינוי 'נאו־ליברלית' (Harvey, 2005).

כיוון שהפולמוס בין קיינסיאנים לנאו־ליברלים נגע בשאלות הבערות שעל סדר היום העולמי הוא הפנה את הזרקורים אל החוגים לכלכלה שבאוניברסיטאות, שם חיפשו הפוליטיקאים ואנשי התקשורת פתרונות לסטגפלציה. בשנת 1980 נבחר רונלד רייגן לנשיא ארצות־הברית, כשהוא נושא את בשורת השוק החופשי, את דילול מדיניות הרווחה ואת המאבק באיגודים המקצועיים. רייגן גם תמך במהלכו משנת 1979 של פול ווקר, נגיד הבנק הפדרלי של ארצות־הברית, שהעמיד בראש את המלחמה באינפלציה, תהא אשר תהא השפעתה של מלחמה זו על התעסוקה (שם, עמ' 23-25). באנגליה נבחרה מרגרט תאצ'ר לראשות הממשלה כשהיא נושאת בשורה של שוק חופשי ושל החלשת מעמד העובדים. כלכלנים שווהו כתומכים במדיניות החדשה, כדוגמת מילטון פרידמן, הפכו לידוענים כלל עולמיים.

כלכלנים מצאו עצמם במרכז הזירה לא רק באוניברסיטאות, משום שבאותן שנים קרסו משקים של רבות מארצות העולם השלישי תחת נטל של חובות כספיים חיצוניים, ובתגובה שיגרו מוסדות בין-לאומיים, כדוגמת הבנק העולמי וקרן המטבע הבין-לאומית, את מומחיהם, רובם ככולם כלכלנים. הללו הציעו את מרשם השינויים המבניים, המוכר לנו היטב בישראל. בסוף אותו עשור קרסה ברית-המועצות, והכלכלנים היו אלה שהודרו להמליץ על דרכי המעבר מכלכלה ריכוזית לכלכלת שוק. אגב, כשקרה הדבר כבר היו בנמצא כלכלנים ישראלים שעל סמך התנסותם ב־1985 נמנו גם הם עם משיאי העצות.

מעמדם הנוכחי של הכלכלה ושל הכלכלנים מעניין במיוחד. עד 1967, בתקופה שעשו הכלכלנים את צעדיהם הראשונים במדיניות הציבורית הישראלית, הסוציולוגיה והסוציולוגים הם שנהגו ממעמד ציבורי רם ונכבד. סוציולוגים (ואנתרופולוגים) הובילו אז את הדיון האקדמי והציבורי בכמה מן הנושאים שהעסיקו את הפוליטיקה הבין-לאומית – 'מודרניזציה' ו'בינוי אומה' ברחבי אסיה, אפריקה ואמריקה הלטינית וגם בפרפריה האירופית. בישראל באה הסוגיה לידי ביטוי בדיון בקליטת העלייה, ובעיקר זו של יהודי ארצות ערב, נושא שהנהגת המדינה ראתה בו חשיבות עליונה. הסוציולוגים היו אלה שדנו בנושאים שבמרכז סדר היום של המדיניות הציבורית, ולא זו בלבד אלא שהיתה להם גם מעורבות עמוקה, כמו המעורבות שיש כיום למרבית הכלכלנים. המחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית – שבאותן שנים היתה היחידה בישראל – התמסרה, כדברי גד יאיר ונעה אפלווג, לסייע במשימות הלאומיות: 'הסוציולוגיה המדעית הירושלמית נסחפה [ב]רוח ציונית של "כאן ועכשיו" וחשה לסייע בפתרון של מצוקות הציונות. אין ספק שהעבודה המחקרית במחלקה נותבה בשנים הראשונות על פי האתגרים שניצבו לפני המדינה המתהווה (יאיר ואפלווג, 2005, עמ' 105). בכיר הסוציולוגים הישראלים, שמואל נח אייזנשטדט, הוביל צוות של חוקרים צעירים שעסקו בנושאים בוערים כדוגמת תנועות הנוער, הצבא, מושבי העולים, עיירות הפיתוח, תעסוקה של עולים חדשים וכיוצא בזה (שם). חוקרים אלה שימשו גם בתפקידי ייעוץ, למשל למפקדת חיל האוויר ולמחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית (שם, עמ' 106). אייזנשטדט עצמו היה שייך לקבוצה קטנה של פרופסורים שראשי המדינה נהגו להיוועץ בהם. למשל, ערב מלחמת ששת הימים הוא השתתף בדיון סגור שיוזם ראש המוסד דאז, מאיר עמית, עם קבוצה קטנה של אנשי מפתח, על יחסי ישראל-מצרים (שגב, 2005, עמ' 206). לדברי אורי רם, באותן שנים שימש אייזנשטדט ציר מרכזי ביחסי אקדמיה-שלטון, ובו בזמן פיתח במחלקה שלו נקודת ראות סוציולוגית שהלמה היטב את סדר היום הפוליטי של האליטה (Ram, 1995, p. 25).

יש הטוענים כי דחיקתה של הסוציולוגיה ממעמדה הציבורי החלה ב־1977, משנוצחה לראשונה מפלגת העבודה (רם, 1993; Kimmerling, 1992). המפלה בבחירות סימנה את דחיקתו לשוליים של בינוי האומה, המוטיב שעמד במרכז סדר היום ההיסטורי של מפלגה זו וגם במרכז סדר היום המחקרי של הסוציולוגים (ראו גם Ram, 1995, chap. 1). אחרים ממקמים את נקודת המפנה ב־1969, השנה שפרש אייזנשטדט מראשות המחלקה לסוציולוגיה, שכן עם פרישתו נפתח השער לגישות חדשות ולפלורליזם סוציולוגי (יאיר ואפלווג, 2005).

עמ' 114). בין כך ובין כך הרי שבמונחי הדיון שלנו כאן מדובר בעשור הראשון שלאחר מלחמת ששת הימים, העשור שבו אכן נרשם שינוי עמוק בסדר היום הציבורי בישראל. בעקבות המלחמה ב־1967 הפכה ישראל מעצמה אוורית. הדבר התבטא בשלושה תחומים: הראשון הוא שיתוף־הפעולה האסטרטגי עם ארצות־הברית. הניצחון הגדול הפך את ישראל לשותף רצוי של מעצמה זו, שהיתה נתונה אז במירוץ עם יריבתה, ברית־המועצות, על שליטה גלובלית. בתוך זמן קצר הפכה ישראל לעוגן אסטרטגי של ארצות־הברית במזרח התיכון. לשם כך היתה ארצות־הברית מוכנה להשקיע בהעצמתה של ישראל כדי שתהיה בעלת הכוח הצבאי הדומיננטי באזור. ביטוי לכך היה סיוע בטחוני ואזרחי נדיב, שהלך וגדל ואפשר התעצמות צבאית לממדים יוצאי דופן. התפקיד החדש חייב את ישראל להחזיק בקביעות צבא גדול, חיל אוויר שממדיו הולמים מעצמות ותקציב ביטחון גדול וגם סיבך את ישראל בסדרה ארוכה של מלחמות, מהן על שטחים שנכבשו ב־1967 – מלחמת ההתשה, מלחמת יום הכיפורים ושתי האינתיפאדות הפלסטיניות – ומהן בשטחים שישראל ביקשה לתבוע בהם מעמד מיוחד: מלחמות לבנון לדורותיהן.

המעמד הגאו־פוליטי החדש של ישראל הביא לתמורה בסדר היום הציבורי: 'בינוי אומה' פינה את מקומו ל'בינוי מעצמה'. הנהגת המדינה והמערכת הפוליטית מצאו את עצמן עוסקות כמעט רק בשאלות של עוצמה, ביטחון, מלחמה וכיבוש. בתחילתו של העידן הקודם, בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה, יכול היה בן־גוריון לכפות על הצבא קיצוץ של ממש בתקציב הביטחון, לטובת התקציבים הקרויים כיום 'חברתיים'. בן־גוריון עשה זאת פעמיים, ב־1949 וב־1953. בעידן המעצמתיות, כשתקציב הביטחון הלך ותפתח, הפך צעד כזה לבלתי־נתפס. ואכן לבסוף, כאשר קוצץ התקציב, זה היה רק ב־1985, כאשר ההנהגה הפוליטית חששה מקריסה כלכלית, ורק כאשר הדבר נעשה במדיניות חדשה של הקטנה כוללת של התקציב ובמסגרת המסע אל החופש הכלכלי.

דבר שני, בתום תקופת ביניים קצרה החליטה הנהגת המדינה לשמור בידיה את השטחים שנכבשו, כשבמרכזם שטחי הגדה המערבית, ולבסס את השליטה בהם גם באמצעות התנחלויות. פרויקט ההתנחלויות דחק לשולי המדיניות ולשולי התודעה הציבורית את פרויקט הקמתם של עשרות עיירות הפיתוח ומאות המושבים והשכונות בערים הגדולות, ששוכנו בהם עולי שנות החמישים והשישים, רובם יהודי ערב. עיירות הפיתוח, שהוקמו בחיפזון, ללא מימון מספיק, ללא תשתית כלכלית ראויה וברמת דיור נמוכה, היו עתה ל'פריפריה', בעוד ההתנחלויות – שנהגו מן התקציבים הגדולים יותר שהמדינה יכלה להרשות לעצמה לאחר 1967, והוקמו בקרבת הערים הגדולות של מרכז הארץ – שימשו לרבים מקפצה אל שורות המעמד הבינוני (סבירסקי, 2005, עמ' 104-111).

דבר שלישי, בעקבות המלחמה החליטה ישראל לפתח תעשייה צבאית גדולה משלה, צעד מעצמתי מובהק שרק מדינות ספורות נוקטות. התעשייה הצבאית מומנה מקופת המדינה והיא אחת הסיבות העיקריות לתפיחתו של תקציב הביטחון. כיוון שתקציב הביטחון הוא סודי, ואי־אפשר להפריד בין ההשקעה בצבא להשקעה בתעשייה הצבאית, קשה היה גם לדעת שתחת הכסות של תקציב הביטחון הולך ומתהווה בארץ מערך תעשייתי חדש שעתידי

להשפיע על המבנה החברתי כולו. התשלובת התעשייתית-צבאית הוקמה במרכז הארץ, הנהגה מתקציבים נדיבים של המדינה ומסיוע נדיב של ארצות-הברית. תעשייה זו התבססה על טכנולוגיות מתקדמות והעסיקה כוח אדם משכיל בשכר גבוה יחסית. הקמתה הובילה להתעשרות של כמה מן התאגידים הגדולים במשק, ולהתהוותה, לראשונה, של בורגנות מקומית 'גדולה'. בו בזמן היא דחקה לשוליים את מפעלי הגל הראשון של התיעוש בישראל – מפעלי הטקסטיל והמזון שהוקמו בעיירות הפיתוח לפני המלחמה. תושבי עיירות הפיתוח נושלו ממעמדם כחלוצי התיעוש בישראל ונדחקו למעמד של 'עובדי תעשיות מסורתיות', אף-על-פי שמדובר היה במפעלים שרובם הוקמו זמן לא רב לפני המלחמה (סבירסקי, 2005, עמ' 98-103).

עם הדחיקה של בינוי האומה לשוליים נדחקה הצדה גם הסוציולוגיה האייזנשטדטית, ואף ירד מעמדם הציבורי של אייזנשטדט וחניכיו. למרבה האירוניה, הסוציולוגיה עצמה החלה לפרוץ דווקא, ודור חדש של סוציולוגים, שזכו לכינוי הכוללני 'ביקורתיים', החל לדון בביקורתיות במשמעויות הדכאניות והלא-שוויוניות של מדיניות בינוי האומה ושל האסכולה הסוציולוגית האייזנשטדטית שסיפקה למדיניות זו סימוכין ותימוכין (לסקירה מקיפה של הסוציולוגיה הביקורתית ראו רם, 1993, ו-Ram, 1995). אולם הסוציולוגים הביקורתיים לא תפסו את מקומם של אייזנשטדט וחניכיו ולא היו יועצים ומקורבים להנהגה הפוליטית; אם משום שהנהגות נוטות להזמין להתייעצות אנשי אקדמיה בעלי השקפות קרובות לשלהן ואם משום שהנהגה הישראלית כבר היתה טרודה בסדר יום חדש.

לעומתם חניכיו של פטינקין החלו מרגישים שהרוחות המנשבות במסדרונות השלטון ובעולם העסקים תואמות את כיווני המחשבה שלהם, לאחר שקמה בישראל בורגנות ראויה לשמה. שכן הכלכלה האקדמית, כמוה כסוציולוגיה של טלקוט פרסונס ואייזנשטדט, היא בעלת תפיסה מערכתית ואין היא יכולה להפעיל את כליה אלא כשכל מרכיבי המערכת, וליתר דיוק כל השחקנים הראשיים, כבר ניצבים על הבמה. אדם סמית, הוגה הדעות הסקוטי שנחשב אבי הכלכלה המודרנית, הניח כי חלוקת העבודה בין בעלי הון ובין עובדים היא עובדה קיימת שאין עליה עוררין. השאלה כיצד נוצרה חלוקת עבודה זו, ואם ניתן לשנותה, הטרידה אותו הרבה פחות. כמו הוגים אחרים בני תקופתו, הסתפק סמית בציון מעבר היסטורי אחד, ממצב מדומיין של טבע שבו כל אדם עובד בעצמו ולמען עצמו, למצב שיש בו חלוקה בין רכוש פרטי, בעל הון ועובדים (Smith, 1998, chap. 8). באשר לישראל בת זמננו, כל עוד היה ההון מרוכז ברובו בידי המדינה, יכלו הכלכלנים לספוק כפיים ולהלין על העיוות בהקצאת המקורות הנובע ממעורבות יתר של המדינה. אולם מרגע שחלק מן ההון עבר לידיים פרטיות, יכולים היו הכלכלנים להפעיל את כלי הניתוח שלהם ובו בזמן לשמש יועצים של קובעי המדיניות שאוונם כבר היתה כרויה לעצתם העיקרית: להעצים את מעמדו של ההון ולהקטין את משקלה של הממשלה.

חילופי התפקידים בין הסוציולוגיה האייזנשטדטית לכלכלה של 'נערי פטינקין' סימנו גם מעבר מתפיסה של פיתוח, המניחה אפשרות של התקדמות של כלל האוכלוסייה במגוון גדול של תחומים, לתפיסה של צמיחה, השמה את הדגש בהתעשרות כלכלית, גם אם מדובר

בהתעשרות המרוכזות בידי מעטים. אין זה אומר בהכרח שהמדיניות המעשית, שהיו שותפים לה הסוציולוגים של אסכולת אייזנשטדט, קידמה דפוסי חברה שוויוניים ופלורליסטיים, ובוודאי שלא סוציאליסטיים, כפי שנאו-ליברלים ישראלים נוטים לטעון ביחס לאותה תקופה. מדיניות הפיתוח של אותן שנים הדירה כמעט כליל את הערבים והציבה את המזרחים במסלול התקדמות נמוך ואטי מזה של האשכנזים – עד שיהיו מודרניים – והתעלמה מהתהוותן של חלוקת עבודה מעמדית ועדתית. אלא שבמבט רטרוספקטיבי, קשה להתעלם ממיקוד חלק גדול ממחקריהם בקבוצות שכיום היו לפריפריה (חוץ מהפלסטינים שהפכו אזרחי ישראל ב-1948; אלה היו מושא מחקר של חוקרים שלא נמנו עם חניכי אייזנשטדט, כדוגמת האנתרופולוג הנרי רוזנפלד (רוזנפלד, 1964).

הכלכלה, שהציעה עם כניסתה למרכז הזירה הציבורית סדר יום כלכלי חדש, גם הגדירה מחדש את ההיסטוריה. עידן הסוציולוגיה כמו נמחק מן הגנוך המחקרי ומן הזיכרון הקולקטיבי. אין זה רק משום שהכלכלנים, כאותם רודנים ידועים, אוהבים לשכתב את ההיסטוריה, אלא משום שעל מנת להפעיל את המודלים המתמטיים שלהם הם זקוקים לסדרות סטטיסטיות עתיות. הפועל היוצא הוא שמבחינתם ההיסטוריה מתחילה באותה שנה שבה מתחילה הסדרה הסטטיסטית העתית. נושאים שבעבורם אין סדרות סטטיסטיות ארוכות דיין אינם זוכים למחקר בדרך-כלל. למרבה הצער הסטטיסטיקה הישראלית אינה עשירה בסדרות עקיבות ואמינות המתפרסות על פני תקופה ארוכה. הללו זמינות בעיקר בעבור תקופה מאוחרת יחסית. מן הראוי לציין כי בהיעדר נתונים סטטיסטיים מורכבים, כדוגמת מחקרי פאנל, כלכלנים ישראלים נוהגים לחקור מגמות כלכליות בארצות-הברית שבה יש נתונים כאלה. מי שמתעקש לחקור דווקא את הארץ שהוא חי בה צריך להשקיע מאמץ רב. אבי בן בסט מתאר כיצד מיכאל ברוננו, שביקש לבדוק יחסי תשומה-תפוקה במשק הישראלי, עמל אישית על יצירת בסיס נתונים הולם כדי שיוכל לבצע את המחקר לקראת תואר הדוקטור שלו; מסד זה שימש אחר-כך את בנק ישראל ואת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (בן בסט, 2001). סביר להניח כי מרבית הכלכלנים בוחרים בדרכים קלות יותר. דהן, שכתב על עליית אי-השוויון הכלכלי בישראל, מתחיל את הדיון ב-1979; מה שהתרחש קודם לכן – למשל ההדרה השיטתית של הפלסטינים אזרחי ישראל מכל תוכניות הפיתוח הכלכלי, או היווצרותה של חלוקת עבודה מעמדית-עדתית בקרב היהודים – כל אלה אינם נכללים בניתוח שלו. גם לא הספרות הסוציולוגית, האנתרופולוגית והחינוכית הענפה שעסקה באי-שוויון בשני העשורים הראשונים לקום המדינה, זו של חניכי אייזנשטדט וזו של הסוציולוגים הביקורתיים. כלכלנים, כך נראה, אינם נזקקים לסוציולוגיה, ממש כשם שאינם נזקקים להיסטוריה (אין זה אומר שאין כלכלנים שמוקד המחקר שלהם הוא היסטורי; ראו למשל עבודותיהם של יעקב מצר ונחום גרוס על כלכלת ישראל בתקופת המנדט; לסקירה ראו מצר, 2003).

חילופי המשמרות ליד אוזן ההנהגה, בין הסוציולוגיה לכלכלה, שיקפו בראש ובראשונה שינוי בסדר היום של ההנהגה הפוליטית. יותר מזה, הם גם שיקפו הבדלי תפיסה ומתודולוגיה. אלא שאי-אפשר לדון בהבדלים בלא לעמוד על המשותף; בעיקר ביכולת לתמצת את שלל

התאוריות והמחקרים של כל אחת מהן לכדי מתכון למדיניות מעשית, מתכון המסוגל להעשות לגיטימציה מדעית למדיניות השוררת ולספק לה תימוכין וסימוכין ואף הצעות תיקון. את המתכון של השדרה המרכזית של הכלכלה האקדמית בישראל כבר פגשנו לעיל, בדמות שלוש הרכיבים של המסע הארוך אל החופש הכלכלי – צמצום משקל הממשלה במשק, הצבת הצמיחה ליעד הראשי של המדיניות הכלכלית והעברת האחריות לצמיחה מידי הממשלה לידי המגזר העסקי. גם לסוציולוגיה האינטרדיסציפלינרית היה מתכון, שאפשר לכנותו 'המסע הארוך אל המודרניות'. למתכון זה היו שתי גרסאות: זו שכוונה אל היהודים שהובאו מארצות ערב ואל הערבים אזרחי ישראל וקראה להם לסגל לעצמם דפוסי חיים והתנהגות דומים לאלה של האשכנזים הוותיקים, לעומת זו שכוונה אל האשכנזים הוותיקים וקראה להם להנהיג בישראל את המוסדות החברתיים האופייניים לחברות המערביות.

את מתכון המסע הארוך אל המודרניות אפשר לראות כגלגול של חזון הקדמה של עידן הנאורות. אלא שבמהלך הזמן הוא הלך והצטמצם לכדי מאבקי עוצמה ארציים ביותר. בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה התחרו ביניהן המעצמות הגדולות – מעצמות המערב וברית-המועצות – על לבן של המדינות החדשות שקמו במושבות הקולוניאליות לשעבר, וכל אחת הפכה את חזון הפיתוח התאורטי שלה למעין מתכון מעשי. המתכון, בהיותו מדריך למדיניות מעשית, פירט את השלבים שעל ארצות אלה לעבור כדי להגיע לרמת פיתוח דומה לזאת של הארצות המתועשות. למשל, המתכון הידוע של וולטר רוטוב האמריקני (Rostow, 1960) התיישב היטב עם צורכי המדיניות המעשית של המדינות החדשות הרבות שהוקמו לאחר המלחמה: הצורך להקים תשתיות כלכליות, מערכות חינוך ובריאות, מנגנוני ממשל, רשתות תקשורת וכיוצא בזה; וגם עם צורכיהן של רבות מארצות אירופה, שעברו תהליכי שיקום לאחר המלחמה, ושל אזורים מפותחים פחות בתוך כל אחת מן הארצות המתועשות. סוציולוגים ואנתרופולוגים, ובייחוד אלה שעסקו בהשוואות בין חברות שונות, יכלו לספק לקובעי המדיניות יעדי מדיניות וגם כלים להערכת התוצאות. מדובר לא רק בסוציולוגים ובאנתרופולוגים. לאמיתו של דבר מרבית אנשי מדעי החברה ובכללם כלכלנים עסקו בפיתוח. בארצות רבות, וגם בישראל, 'כלכלת פיתוח' היתה נושא מרכזי במשך כמה עשורים (Hoogvelt, 1997, chap. 2).

מתכון המסע הארוך אל המודרניות שימש את המעצמות הגדולות בתחרות בינן לבין עצמן. בו בזמן הוא שימש את המדינות החדשות השונות במאמץ להשתלב במערכת הפוליטית, הכלכלית והצבאית הבין-לאומית. המסע אל המודרניות היה מסע לרכישת עוצמה לאומית, דריסת רגל יציבה במפה העולמית. זהו הרקע לחיבור שנוצר בישראל בין ההנהגה הפוליטית ובין אנשי מדעי החברה, ובראשם הסוציולוגים. המתכון שיקף אינטרס משותף לשניהם, להעצים את המדינה. ישראל של שנות החמישים והשישים נזקקה לשילוב מהיר של העולים היהודים בצבא ובכלכלה, לכינונם של מוסדות שלטון יעילים, להקמה של תשתיות ולתיעוש של המשק. הסוציולוגים ועמיתיהם באקדמיה סייעו בהכשרה אקדמית של הפקידות הבכירה, בייעוץ למשרדים שעסקו בקליטת העלייה ובייעוץ לצבא. ישראל הקטנה של עידן טרום 1967 נזקקה לכל אדם ואדם, וליתר דיוק לכל יהודי ויהודי, וכיוון שהמספרים לא היו גדולים היא היתה מוכנה להשקיע ביצירת 'איכות מול כמות'.

עקב אכילס של המסע אל המודרניות היה שההשקעה באיכות היתה דיפרנציאלית. המתכון לא הציג להציב את כל הישראלים על מדרגה אחת, דבר שעלול היה לאיים על הסדר הקיים, אלא הבחין בין מודרני ללא מודרני, או בין מודרני יותר למודרני פחות, ודחה את השוויון לעתיד, כשהכול יהיו מודרנים. צריך לזכור כי את המסע הארוך אל המודרניות הגדירו מלכתחילה הארצות העשירות, ובתוך כל ארץ השכבה השלטת, ואלה הציבו את עצמם מעבר לנקודת הסיום, כמי שכבר השלימו את המסע ועל כן יכלו לשמש דוגמה לאחרים. בישראל התיישבה הבחנה זו היטב עם המבנה ההיררכי שהתהווה באותן שנים, בין אשכנזים למזרחים, בין יהודים לערבים, בין ותיקים ש'ידעו להסתדר' ובין אלה שהמשיכו לדבוק באידאלים קולקטיביסטיים. לאמיתו של דבר לצד סמטת 'איכות מול כמות' נוצרה גם הסמטה 'הטובים לטיס'. מה שאומר ששוויון איננו דבר שניתן להחזיק בהקפאה עד לשלב מאוחר כלשהו של תוכנית רב-שנתית, והוא חייב להיות מרכיב מרכזי של המדיניות המעשית כבר למן ההתחלה, שאם לא כן מה שאנו מקבלים איננו 'מבנה חברתי בדרך אל השוויון', אלא פשוט מבנה חברתי לא שוויוני.

המלחמה ב־1967 שינתה את צורכי המדינה ואת יעדיה. הכלכלנים תפסו את מקומם של הסוציולוגים, וכמותם ידעו גם הם לספק תימוכין אקדמיים לסדר היום הפוליטי-כלכלי-חברתי החדש. הסמטה 'איכות מול כמות', שעד אז שימשה את המאמץ של בינוי אומה כלפי חוץ, הופנתה עתה כלפי פנים. הצמחה של שכבת איכות בתוך החברה הישראלית תפסה את מקומה של הפיכת כל הישראלים לקבוצת איכות. הכלכלנים, שקיבלו בירושה מן הסוציולוגים את חלוקת העבודה העדתית והלאומית (מודרנים יותר, מודרנים פחות), קיבלו אותה כאילו היא דבר נתון, אותו נתון שממנו החל סמית את הניתוח הכלכלי שלו, שבורגנות ופועלים הם ישויות נתונות. ההנהגה הפוליטית והכלכלית הפסיקה להדגיש את הצורך באיכות כללית, שכן ישראל גדלה מאוד בכמות, בעוצמה צבאית ובשטח, אך גם באוכלוסייה. כוח העבודה גדל בבת אחת עם הרשאת כניסתם של עובדים פלסטינים; השוק הפנימי גדל גם הוא עם ביטול הקו הירוק. גל גדול יחסית של יהודים הגיע ארצה, ובו אלפי אקדמאים. הסבלנות שהיתה נחוצה לצורך המסע הארוך אל המודרניות, באה לקצה. אילו נשמר האתוס של העידן הקודם, היתה ישראל משקיעה כמובן ב'מודרניזציה' מתמשכת של הישראלים כמו גם בוו של הפלסטינים. אלא שעתה נפתחה דרך חדשה לעוצמה לאומית – דרך ההתעשרות. ישראל הגדולה שפעה רווחים גדולים; רווחי תאגידי התשלובת התעשייתית-צבאית שנהנו משוק שבוי בדמותו של צה"ל, שגדל והלך, ועם הזמן גם מצבאות זרים שהסתמכו על יוקרתו של צה"ל; רווחי הקבלנים שהקימו בסיסים וקווי הגנה במרחבים הגדולים החדשים; רווחי הקבלנים והחקלאים שהעסיקו פלסטינים; רווחי התעשיינים שייצאו לשטחים הפלסטיניים הכבושים. התמריץ להשקיע בהעלאת איכותה של הכמות אבד. הפלסטינים היו זולים להעסקה, וגם שכר נמוך זה הספיק כדי להעלות את רמת החיים בשטחים הכבושים. מהירם הוול סייע להווייל את מחירם של עובדים ישראלים רבים. האי-שוויון בשכר ששרר עוד קודם ל־1967, בין אשכנזים למזרחים ובין יהודים לערבים, במקום שילך ויקטן בכלכלה הצומחת של אחרי המלחמה הלך והשתרש. ההנהגה הפוליטית נטתה עתה להשקיע באיכות של המיעוט, במקום

באיכות של הכמות. כבר הרפורמה הגדולה בחינוך, שיזם זלמן ארן עוד לפני המלחמה ואשר יישומה החל ב־1968, יצרה הבחנה ברורה בין תלמידי המסלול העיוני, שקיבלו עתה שש שנות הכנה ללימודים גבוהים מידי מורות ומורים בעלי תואר אקדמי, ובין בוגרי בתי־הספר בשכונות ובעיריות הפיתוח, שהופנו, בתוך חטיבת הביניים, אל המסלול המקצועי (סבירסקי, 1991).

היכולת להציע לקובעי המדיניות מתכון אקדמי התואם את סדר היום הפוליטי־כלכלי שהלם את דרכם הוא אפוא משותף לכלכלה האקדמית ולסוציולוגיה של הזרם המרכזי. מכנה משותף נוסף הוא שהמתכונים שלהם היו בני מדידה. ההתקדמות במסע הארוך אל המודרניות היא בת מדידה ממש כמו ההתקדמות במסע הארוך אל החופש הכלכלי. למרבה האירוניה, המדד הטוב ביותר של הסוציולוגים, הלוא הוא מדד הפיתוח האנושי של סוכנות האו"ם לפיתוח, החל להתפרסם רק ב־1993, שנים רבות לאחר שתפיסת הפיתוח פינתה את מקומה לתפיסת הצמיחה. כיום הוא משמש בעיקר כמראה שמשקפת בה דמותה הצמוקה של תפיסת הצמיחה. אלא שמרבית הכלכלנים ממילא אינם מתבוננים במראה זו.

לכלכלנים יש את 'מדד החופש הכלכלי'. בן בסט מסיים את מאמרו על תוצאות המדיניות של 1985 (בן בסט, 2001) בהצגתו של מדד זה, המודד את קצב צמצום המעורבות הממשלתית ואת הגברת התחרות בשווקים השונים. המדד פותח במכון פריזר (Fraser) הקנדי, שנוסד ב־1974, תקופה שבה, לדברי המכון, 'קנדים רבים האמינו כי הממשלה צריכה להיות המקור הראשי של צמיחה ופיתוח כלכלי. המכון סייע ביצירת שינוי משמעותי בדעת הקהל, בכיוון של הכרה בחשיבותו של שוק תחרותי' (www.fraserinstitute.ca). המכון מודד את דרגת החופש הכלכלי של יותר מ־160 ארצות, ועושה זאת בשיתוף־פעולה עם מכוני מחקר מעשרות ארצות. את ארצות־הברית מייצג מכון קטו (Cato) השמרני־ימני, ואת ישראל מייצג המכון ללימודים אסטרטגיים ופוליטיים מתקדמים (Institute for Advanced Strategic and Political Studies), המגדיר את מטרתו חתירה לצמצום משקל הממשלה בישראל (the limitation of Israeli socialist statism) באמצעות 'הנהגת שוק חופשי והקמת מערכת הגנה המבוססת על טילים' (כך במקור; www.israeleconomy.org).

מדד החופש הכלכלי מורכב מ־25 אינדיקטורים כמותיים המייצגים שבעה תחומים מרכזיים: תקציב המדינה, מדיניות מוניטרית, השווקים הפיננסיים, שוק מטבע חוץ, סחר חוץ, שוק המוצרים וחקיקה כלכלית (בן בסט, 2001, עמ' 35). המדד נע מציון 0, המבטא היעדר מוחלט של חופש כלכלי, לציון 10, המבטא חופש כלכלי מרבי. לפי מדד זה התקדמה ישראל מציון של 3.3 ב־1985 עד לציון 6.0 ב־1997. המדינות המתועשות נעו באותה תקופה מ־7.3 ל־8.6, בממוצע (שם). בן בסט מסכם ואומר כי 'המדדים מצביעים על התגברות החופש הכלכלי בעולם החל מאמצע שנות ה־70. בתחילה הוא הקיף רק את המדינות התעשייתיות ומספר מדינות באסיה. מאמצע שנות ה־80 סחף המעבר לכלכלת שוק חלק מכריע מהמדינות בעולם' (שם, עמ' 36).

השאלה המתבקשת באשר למדד החופש הכלכלי היא מה משמעות ההתקדמות שהוא מודד. למשל אפשר לשאול: מה יהיו פני הדברים אם וכאשר נגיע לציון 10? האם יסמן הדבר

מצב אידיאלי, שבו כל בני־האדם הם שחקנים שווי מעמד במגרש של חליפין כלכליים, מגרש החופשי מכל שליטה של בעלי סטטוס מולד, כפי שהבטיח לנו פרידריך האייק (Hayek, [1944] 1994). אותה שאלה עצמה אפשר להציג כמובן גם לבעלי מדד המודרניות: האם ציון 10 במדד המודרניות מסמן השגה של חזון הנאורות, של חברה חופשית ודמוקרטית שאנשיה פועלים למען הטוב המשותף באמצעות החלטות המבוססות על יכולת החשיבה והרפלקסיה האנושית? ובניסוח רחב יותר: האם המדדים הללו פותחים אפשרויות של הסדרים חברתיים חדשים, שונים מאלה הקיימים?

נראה כי ציון 10 המיוחל מייצג שאיפות פרוזאיות הרבה יותר, ולא עוסק בעולם עתידי אלא בעולם ההווה דווקא. 'החופש הכלכלי' מוגדר מלכתחילה כמצב השורר בארצות מסוימות, ובעיקר בארצות־הברית. מבחינה זו, מדד החופש הכלכלי יותר משהוא מדד של התקדמות הוא מדד של הידמות. מחברי המדד אמנם יאמרו כי גם בארצות־הברית עדיין לא הושגה המידה הראויה והמרבית של חופש כלכלי, אך הם לא יתכחו להנחה שלהם שארצות־הברית קרובה לכך יותר משאר האנושות, ולראיה יציגו את המאבק שלהם עצמם לדחוף את ארצם אל הפסגה. מכל מקום, האינדיקטורים המרכיבים את מדד החופש הכלכלי לקוחים כולם מהוויית החיים הכלכליים של ארצות־הברית ושל ארצות עשירות אחרות. לפיכך הציון שכל אחת משאר ארצות העולם מקבלת על־פי מדד החופש הכלכלי בא להעיד על מידת הקרבה או הדמיון בין אותה ארץ ובין ארצות־הברית ודומותיה. ואם כך הדבר, מהו האינטרס הדוחף את אותן ארצות להידמות לארצות־הברית? התשובה היא, ככל הנראה, הדחף להגדיל את העוצמה הלאומית, וליתר דיוק את העוצמה הכלכלית הלאומית. הדבר ניכר מן העובדה שעורכי הסקר טורחים לציין כי הארצות בעלות הציון הטוב ביותר הן גם הארצות בעלות התמ"ג לנפש הגבוה ביותר ושיעור הצמיחה הכלכלית הגבוה ביותר. זוהי תוצאה ידועה מראש של הגדרה מעגלית, פועל יוצא של הגדרת החופש הכלכלי כמקבץ של התכונות המאפיינות את כלכלתן של הארצות העשירות. בעולם של ימינו, ארצות משוות את עצמן זו לזו לפי מדד הצמיחה. ואם מיטב הכלכלנים אומרים שהצמיחה מושגת באמצעות טיפוס בסולם 'החופש הכלכלי', הרי שאין ספק באשר למדיניות הרצויה.

מדד המודרניזציה, יש לומר, גם הוא מדד של הידמות, שכן המודרניות הוגדרה גם היא על בסיס המאפיינים של חברות המערב. מכאן שהמסע הארוך אל המודרניות הוא בעצם מסע של רכישת התכונות האופייניות של חברות אלה. כיוון שחברות המערב הן גם החברות החזקות בעולם, הרי שזהו מסע אל העוצמה הלאומית. הסממה הישראלית של עידן טרום 1967, 'איכות מול כמות', שיקפה את האמונה כי כוחה של ישראל טמון במודרניות שלה, ובמודרניזציה מהירה של הישראלים החדשים. ואכן המסע אל המודרניות, שמצא ביטוי הולם בניצחון הצבאי המוחץ של ישראל ב־1967, הפך אותה בעלת־ברית אטרקטיבית בעיני ארצות־הברית, כשם שהמסע אל החופש נועד להפוך אותה אטרקטיבית בעיני משקיעים זרים.

* * *

כיום הכלכלנים נהנים ממעמד של בכורה בדיון הציבורי על מצוקותיה החברתיות של ישראל. לעתים הם מצרפים אליהם גם סוציולוגים (למשל, בן שחר ואחרים, 2000), אבל לרוב הם עושים זאת כשהם ניצבים לבד על הבמה, או כשהם לוחשים באוזנם של מקבלי ההחלטות. הם עושים זאת בעזרת מושגים הלקוחים מעולמם הם: השתתפות נמוכה בשוק העבודה; פריון עבודה נמוך; הון אנושי נמוך; עוני; חוסר יעילות בהקצאות לחינוך וכיוצא בזה. כל אחד מאלה מלווה בסדרות סטטיסטיות, שמרביתן מתחילות בשנות השמונים. אם נחפור מעט נמצא כי מתחת למונחים הללו מסתתרים תהליכים ותופעות בעלי עומק היסטורי רב, שסוציולוגים ורבים אחרים כבר יצרו סביבם ספרות ענפה. אלא שהכלכלנים קוראים רק את המודלים המתמטיים שלהם עצמם, ואילו את הספרות הסוציולוגית או האנתרופולוגית או שהם אינם מכירים או שאינם מוצאים בה שימוש רב, ככל הנראה משום שאין היא נסמכת די הצורך, לתפיסתם, על תשתית סטטיסטית ראויה לשמה, ובמילים אחרות היא אינה 'מדעית'. ובכן הכלכלנים זכאים לחשוב ככל העולה על רוחם, אבל הדיון הציבורי במצוקותיה של ישראל מאבד הרבה ממשמעותו ללא העומק ההיסטורי הראוי. שכן הבעיות שמדובר בהן לא נולדו בשנה שבה החליטה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לאסוף נתונים ראויים לשמם. בדרך-כלל אנו מדברים בתופעות ובתהליכים שימיהם כימי המדינה, אם לא כימי הציונות.

ניקח לדוגמה את שיעור ההשתתפות הנמוך בשוק העבודה. דומה כי בעשור האחרון לא היה דיון בכלכלה הישראלית שלא דן בשיעור ההשתתפות הנמוך וראה בו את אחת מנקודות התורפה המרכזיות. מאחורי הכותרת הכללית מסתתר דיון המתמקד בשתי קבוצות עיקריות: הפלסטינים אזרחי ישראל והיהודים החרדים. לאחרונה נוספה אליהן קבוצה שלישית, זו של האמהות החד-הוריות, שבקרבן שיעור גבוה של עולות חדשות ממדינות חבר העמים ומאתיופיה. הכלכלנים והדוברים בענייני כלכלה רואים כאן 'עיוות' כפול: מצד אחד, מיעוט ההשתתפות אינו מאפשר לנצל את מלוא פוטנציאל הצמיחה של המשק; מצד אחר, אנשים שאינם עובדים נופלים למעמסה על תקציב המדינה.

הדיון הכלכלני נוטה לעתים קרובות להידרדר להפניית אצבע מאשימה אל קבוצות אלה. הכיצד? הכלכלה של הזרם המרכזי, הלוא היא הכלכלה הנאו-קלאסית, מניחה כי השותפים למשחק הכלכלי הם אינדיבידואלים, פרטים הפועלים כפרטים ומפעילים מערכות שיקולים פרטיות (Arnsperger & Varoufakis, 2006). בכל הנוגע לשוק העבודה ההנחה היא כי פרט הזקוק לפרנסה יפנה לשוק העבודה, וכי האינטרס הפרטי שלו למצוא עבודה יבוא על מימושו כאשר יפגוש מעסיק שהאינטרס הפרטי שלו גרם לו לפנות לשוק העבודה כדי למצוא עובד. פרט הנזקק לפרנסה ואינו מחפש עבודה הוא פרט הפועל נגד האינטרס העצמי שלו. לכן כאשר מתברר כי מספר גדול של פרטים שאינם מחפשים עבודה משתייכים לקטגוריה חברתית משותפת - ערבים, חרדים, אמהות חד-הוריות - נוטים הכלכלנים לאמץ הסברים חוץ-כלכליים, ובראשם 'גורמים תרבותיים': 'הבחירה מרצון' או 'הבחירה החופשית' של חרדים בחיי לימודים ובטלה מעבודה (Berman, 1999; דהן, 1999, עמ' 27);

הנטייה של אמהות חד-הוריות 'לנצל' את נדיבות מערכת הבטחת הכנסה לשם 'צמצום היצע העבודה שלהן' (פלוג, קסיר ומידן, 2005), או 'המסורת התרבותית הערבית' המקשה על 'ציאת נשים לעבודה. ובהתאם מוצעים צעדים מן הסוג של שינויים מבניים: קיצוץ קצבת הבטחת הכנסה, אם ישירות ואם באמצעות 'תוכנית ויסקונסין', או קיצוץ התמיכה באברכים. הרושם המתקבל מן הדיון הוא שהקבוצות שמדובר בהן, ובעיקר הערבים והחרדים, לא מבינות את העולם המודרני ולא מצליחות לפרוץ חומות תרבותיות ולהצטרף לשוק החופשי. אלא שבחינה היסטורית של הדברים יכולה להעלות כי אולי דווקא הכלכלנים הם אלה שאינם מבינים את העולם המודרני. שלא כמו הנחות היסוד האינדיבידואליסטיות של הכלכלה הנאו-קלאסית הרי שבני-אדם פועלים, לפחות מקצת מן הזמן, לא כפרטים אלא כחברים בקבוצות חברתיות – עדתיות, לאומיות, מגדריות ודתיות. ואזי לא זו בלבד שהיחסים בין קבוצות מתנהלים אחרת ממנגנון היד הנעלמה, אלא שאינטרסים של קבוצות אינם בהכרח עולים בקנה אחד עם האינטרסים של פרטים. ניקח לדוגמה את המדיניות של ממשלת ישראל, בייצגה את הלאום היהודי, אל מול המיעוט הלאומי הערבי בישראל. אם נבחן את המדיניות מנקודת ראות של הכלכלה הנאו-קלאסית לא נוכל לומר אלא זאת: כל כולה נועדה למנוע מן הערבים אזרחי ישראל לעלות אל מגרש המשחקים של השוק החופשי. המדינה הפקיעה מידי הערבים את מרבית אדמותיהם, סגרה אותם במשך כשני עשורים מאחורי מחסומי הממשל הצבאי, מנעה מהם השקעות ותוכניות פיתוח, הקימה בעבורם בתי-ספר נפרדים וירודים, הדירה אותם מתעסוקה במנגנון המדינה (למעט בשירותים המדינתיים הניתנים בכפרים עצמם) ומנעה מהם גישה לתעשייה המצליחה ביותר הלוא היא התשלובת התעשייתית הצבאית. לא רק בעבר, אלא גם בהווה, גם כיום, ערבים אינם רשאים לגור או לרכוש בית בכל יישוב או שכונה; המדינה לא מכירה בעשרות יישובים ערביים ולכן הם אינם נהנים משירותים; יישובים רבים אחרים מצפים בכליון עיניים לתוכנית מתאר; רק מיעוט קטן מקרב הערבים מועסק במשרדי הממשלה; הערבים עדיין מודרים ממרבית התעשיות המתקדמות; במרבית יישוביהם אין אזרחי תעשייה ועוד ועוד. הערבים עדיין אינם חלק מוכר ואינטגרלי של השוק. ואין צורך לומר כי בכל הנוגע אליהם השוק אינו חופשי כלל. עד כדי כך שיש חוקרים ערבים המוכנים לתמוך במדיניות נאו-ליברלית של הפרטה מתוך תקווה שהיא תשים קץ לאפליה המדינתית הממוסדת (חידר, 2005). שכן בשוק החופשי של ישראל, אזרח ערבי לעולם אינו סתם אינדיבידואל נאו-קלאסי אלא בראש ובראשונה ערבי, ממש כשם שהאזרח היהודי הוא בראש ובראשונה יהודי. למרות כל אלה, ובעצם בגלל כל אלה, שיעור ההשתתפות של גברים ערבים בשוק העבודה אינו שונה מזה של גברים יהודים (ובמשך שנים אף היה גבוה יותר). אלא שבעקבות כל הגורמים הנ"ל, מיומנויותיהם נמוכות, שכרם נמוך ומרחב היזמות הפתוח בפניהם מצומצם. כיוון שכך תרומתם לכלכלה נמוכה בהרבה מן הפוטנציאל שלה. סביר להניח כי לאור התנאים האלה יש ערבים רבים בישראל המייחלים לשוק חופשי של ממש, הגם שספק רב אם המדיניות הנאו-ליברלית השוררת כיום תיטיב עמם יותר מן המדיניות הלאומית הלא-ליברלית שאפיינה את ישראל ברוב שנותיה.

לעומת זאת אצל הנשים הערביות שיעורי ההשתתפות אכן נמוכים. ההסבר השגור הוא גורמים תרבותיים. אין ספק כי גורמים כאלה, תהיה הגדרתם אשר תהיה, אכן קיימים. אלא שבאותה מידה אין ספק כי אין בהם די כדי להסביר את שיעור ההשתתפות הנמוך. במקום זאת מן הראוי לבחון עניינית את המדיניות הכלכלית הנקוטה. למשל, את היעדרן של תוכניות פיתוח ממשלתיות המיועדות לאוכלוסייה הערבית, או את היעדרה של מדיניות עידוד השקעות ביישובים הערביים, או את מיעוט המשרות הממשלתיות הפתוחות בפני נשים ערביות (והרי בקרב נשים יהודיות המגור הציבורי הוא המעסיק הבודד הגדול ביותר). יתרה מזו, כאשר הקימו בעלי הון יהודים מתפרות ביישובים הערביים הם לא נתקלו בבעיות בגיוס עובדות. אלא שהדברים פעלו כИАאות רק עד שאותם בעלי הון גילו כי לנשים שמעבר לגבול – בירדן, במצרים או בתורכיה – אפשר לשלם שכר נמוך עוד יותר מזה ששולם לנשים הערביות בגליל.

בעיירות הפיתוח, במושבים ובשכונות העירוניות שבהם שוכנו בשנות החמישים והשישים היהודים המזרחים השקיעו ממשלות ישראל הרבה יותר מאשר בכפרים הערביים. אלא שההשוואה הראויה כאן היא בעיקר עם היישוב היהודי הוותיק, שהיה ברובו אשכנזי, והשוואה זו מגלה יחס לא שוויוני. היהודים שהועלו מארצות ערב יושבו ברובם באזורים מרוחקים מן המרכז, ביישובים חסרי תשתית כלכלית ובדיור ברמה נמוכה יחסית. המפעלים שהוקמו ביישובים אלה השתייכו למה שמכונה כיום תעשיות מסורתיות, ולא יכלו לספק כלים להתקדמות קהילתית ואישית. ההסתדרות והמדינה עצמו עיניים אל נוכח התפתחות מדיניות שכר דיפרנציאלית בין ותיקים לעולים. המדינה, במקום להתעקש על שכר שווה תמורת עבודה שווה, הציעה תמיכה חלופית, בדמותן של קצבאות המוסד לביטוח לאומי, ובשנים הראשונות בעיקר של קצבאות הילדים (רוזנהק, 1995; Swirski, 1998). מערכת החינוך גם היא לא הציעה דרכי מילוט מפרולטריוציה רב־דורית אלא מסלול לימודים נבדל ונחות מזה שהוצע ביישובי הוותיקים, מסלול מקצועי או מסלול עיוני ברמה נמוכה. הרפורמה הגדולה של זלמן ארן, משנת 1968, מיסדה את ההבחנה בין שני מסלולי הלימוד. בתוך זמן לא רב הפנימו התושבים שמערכת החינוך הממלכתית אינה מאפשרת לילדיהם מסלול חיים שונה מזה שלהם עצמם. בשנות השמונים צמחה לה תנועת ש"ס, שהציעה מוצא שונה. משהשכילה ש"ס להצטרף למשחק הפוליטי היא גם הצליחה למסד מסלול חיים חלופי – חלופי למערכת החינוך הממלכתית הכושלת ולשוק העבודה המנחשל של השכונות ועיירות הפיתוח. על כן ניתן לומר שפריחת המגזר החרדי, ולפחות חלקו המזרחי, היא גם תוצר של כשלון מדיניות הפיתוח שהיתה נקוטה בשנים שקדמו ל־1967 והתבססה על חלוקת עבודה מעמדית־עדתית ועל מסלולי חינוך נבדלים. המעבר שחל אחרי 1967, מ'ישראל הקטנה' ל'ישראל הגדולה', שהיה מלווה בהשקעות גדולות בפיתוח העוצמה, בתשלובת התעשייתית־צבאית ובהתנחלויות, החמיר את המצב עוד יותר. החמרה נוספת נגרמה בגלל המעבר ממדיניות של פיתוח למדיניות של טיפוח הבורגנות.

אף לא באחת משתי האוכלוסיות, הנשים הערביות והיהודים המזרחים, אין מדובר בסוגיות שניתן לטפל בהן באמצעות שינויים מבניים מן הסוג שבו דנים כלכלנים ואנשי אוצר.

השינויים הנדרשים הם עמוקים ומקיפים. למשל, השקעה מתקנת מסיבית בתשתיות הכלכלה, התחבורה והחינוך ביישובים הערביים ברחבי הארץ והכללה שיטתית של הערבים בכל תוכנית פיתוח ממלכתית. בעת כתיבת עבודה זו אין שום מוקד קבלת החלטות מדינתי אשר מתחיל להגות בכובד ראש בשינויים כאלה. כך גם באשר לגורלה של הפריפריה, שהיא שם קוד חדש לעיירות הפיתוח ולשכונות. תוכנית 'דרומה', התוכנית היומרגנית ביותר שנדונה כיום באשר לפיתוח הנגב, מציעה צעדים שיעדם העיקרי הוא הפיכתו לאזור מושך בעבור ישראלים מבוססים ממרכז הארץ (דרומה עידן הנגב, 2005). תקוות המתכננים היא שהללו י'עלו את הרמה' באזור.

ואולי מה שנדרש, יותר מכל דבר אחר, הוא שינוי בתבנית החשיבה של ההנהגה הפוליטית והכלכלית בישראל. תום שגב תיאר פעם את ההנהגה הישראלית הוותיקה (בתקופת 1967) כ'ממסד שאנשיו הביאו אתם ממזרח אירופה מנטליות של עיירות קטנות, סתגרנות דאגנית ונרגנות מתמדת' (שגב, 2005, עמ' 506). לכאורה ההנהגה של 1985 כבר היתה פתוחה ובוטחת יותר, שהרי אימצה בגלוי מדיניות של שוק חופשי, אלא שכפי שכבר ראינו המודלים הכלכלניים של שוק חופשי מניחים כי המשחק מתנהל בין פרטים ולא בין קבוצות ולכן הם אינם מצליחים להבחין שאין שוק חופשי אחד אלא שניים: האחד לאלה שהם 'משלנו' והאחר לאלה שאינם 'משלנו'.

* * *

הסכסוך עם הפלסטינים והשליטה המתמשכת על שטחיהם מאז 1967 הם בעלי השפעה מכרעת על הכלכלה והחברה בישראל. סכסוך זה עיצב את היחסים בין ישראל ובין שכנותיה הערביות, דחף את ישראל לכיוון של מדינת מבצר, העלה אותה על המסלול המעצמתי, הפך את סעיף הביטחון לגדול ביותר בתקציב המדינה, השפיע על התפרוסת הפנימית של יישובים ואוכלוסייה, הגדיר את כיוון הפיתוח של התעשייה הישראלית, עיצב את מערך היחסים בין יהודים לערבים בתוך ישראל והשפיע על תחומים רבים נוספים ובהם התרבות, הפוליטיקה, המשפט, התקשורת ועוד. בהקשר זה ראוי לציין את עבודתו של הסוציולוג אבישי ארליך, העוסק בסכסוך כגורם מעצב של החברה הישראלית עוד מראשיתה (ארליך, 1993, עמ' 254).

הכלכלה האקדמית אינה מתמודדת עם המכלול הזה; אבל ההגינות מחייבת להוסיף כי המודלים שלה לא נועדו כלל להתמודד עמו. היחסים בין מדינות מוגדרים באופן דומה למדי לזה שמוגדרים היחסים בין פרטים החיים בתוך אותה מדינה: בעיקר חליפין וסחר. אלא שבמצב של סכסוך כמו זה שבין ישראל לפלסטיין, הבדיה של שוק חופשי וסחר חופשי נחשפת במלוא מערומיה. בדומה הזאת השחקנים אינם חופשיים והיד הנעלמה לובשת צורה של אגרופים המונפים זה מול זה.

ידה של הסוציולוגיה קצרה גם היא. בהיותה עוסקת במכלול המדומיין הקרוי 'חברה', היא מקצה מקום של כבוד גם ליחסים בין חברה נתונה ובין חברות אחרות, המצויות מעבר לגבולותיה, וביחסים הללו ייתכן גם מצב של קונפליקט. ועדיין מוקד ההתעניינות העיקרי

הוא במתרחש בתוך החברה האחת, ובמנותק, במידה רבה, מן המתרחש בחברות אחרות. אלא שהסוציולוגיה מאפשרת, עקרונית, ניתוח המתמקד בו־זמנית בשתי חברות הנתונות בקונפליקט, ואף יותר מזה ניתוח כלל עולמי (למשל אסכולת המערכת העולמית; Wallerstein, 1976, 1980, 1988). אלא שניתוח שכזה אינו שכיח.

אולם גם אם נצמצם את הדיון בסוגיה מצומצמת יותר, סוגיית הכיבוש, נמצא כי הדיון האקדמי רחוק מלהשביע רצון.

בשנים 1948-1967, דומה היה כי סוגיית ישראל-פלסטין נדחקה אל מחוץ לדיון הבין-לאומי. הטריטוריה הקרויה בפי היהודים ארץ־ישראל, ובפי הפלסטינים פלסטין, שהיתה עד 1948 ישות מדינית אחת, הפכה ברובה למדינתם של היהודים, בעוד הפלסטינים היו לפליטים, קבוצות קבוצות הפוזרות ברחבי העולם הערבי. דומה היה כי הם איבדו את הבסיס המעשי לתביעותיהם הלאומיות, בייחוד לאור העובדה ששטחיהם שלא נפלו תחת שלטון יהודי נפלו תחת שלטון ירדני ומצרי. המלחמה ב־1967 שבה והפכה את סוגיית היחסים בין יהודים לפלסטינים בתוך ארץ־ישראל-פלסטין לסוגיה חיה. הקו הירוק, אשר עד אז נתפס, לפחות בעיני הישראלים, כמשול לנהר הסמבטיון, נמחק בן לילה, ויחסי החליפין ששררו קודם ל־1948 בין שתי הקהילות הלאומיות שבו וחודשו. אלא שעתה היתה ישראל הכוח הדומיננטי, היא לבדה, ללא מעורבות של צד שלישי כדוגמת ממשלת המנדט הבריטית. ישראל, המונעת על־ידי השאיפה לרכוש שליטה בכל השטח, נקטה כבר למן ההתחלה צעדים שקשרו בינה ובין פלסטין, ובראשם הקמת מערך השלטון הצבאי והקמת ההתנחלויות. אבל על אלה נוספו צעדים שקשרו בין שני העמים במישור הכלכלי. ישראל הפכה עצמה למעטפת המכס של פלסטין, עובדים פלסטינים הורשו לעבוד בישראל, ישראלים נסעו לקנות אצל פלסטינים, תעשיינים ישראלים ייצאו את סחורותיהם לפלסטינים, מוצרים פלסטיניים שווקו בישראל, תאגידיים ישראליים סיפקו לפלסטינים חשמל, מים ושירותי תקשורת וכן הלאה. ועם כל זאת ניתן לומר כי ברוב השנים שחלפו מאז 1967 השליטה בשטחים הפלסטיניים לא נתפסה בישראל כבעלת השלכות חשובות במיוחד על הכלכלה הישראלית. אולי זה משום שלפחות בחלקה הראשון של התקופה, עד פרוץ האינתיפאדה הראשונה ב־1987, רווחה אצל רבים ההנחה כי מדובר בהסדר ארעי שסופו להתחלף בהסדר קבע כלשהו, שיוציא את השטחים הפלסטיניים משליטת ישראל. נראה כי באותה תקופה המשמעות הכלכלית של השטחים הפלסטיניים התמצתה, בעיני רוב הישראלים, בתרומה שולית לכוח העבודה הישראלי, בתרומה שולית לתוצר הישראלי וברכישה של חלק שולי מן היצוא הישראלי.

בקובץ המאמרים שערך בן בסט אין דיון כלשהו בסוגיית השטחים הפלסטיניים. כך גם בקובץ מאמרים דומה שסקר את כלכלת ישראל בתקופה שבין מלחמת ששת הימים לאמצע שנות השמונים (בן פורת, 1989). הדיונים הכלכליים המעטים יחסית עסקו בשאלה אם תוכל הכלכלה הישראלית להסתדר גם בלא המרכיב הפלסטיני – עובדים פלסטינים בישראל, שוק פלסטיני למוצרים ישראליים. בדרך־כלל התשובה על שאלה זו היתה חיובית (תומא, 1989, עמ' 596; Halevi, 1993, p. 104). אולם צריך לציין את עבודתה של קבוצה קטנה של כלכלנים ובה אריה ארנון, ישראל לוסקי, אביה ספיבק וג'ימי וינבלט, שעסקה רבות בכלכלה

הפלסטינית ותוך כדי כך נגעה גם בהיבטים פנים-ישראליים של השליטה הישראלית בשטחים הפלסטיניים (Arnon, Luski, Spivak & Weinblatt, 1997).

עוד הסבר למיעוט העיסוק של הכלכלנים בשאלת הסכסוך והכיבוש היא העובדה שעד לאינתיפאדה הראשונה המחיר הכלכלי הישיר ששילמה ישראל על שליטתה בשטחים הפלסטיניים היה נמוך. קבלני בניין, חקלאים ויצואנים עשו רווחים נאים ועמם גם שירותים שונים כדוגמת ענף ההסעדה וענף שירותי הרכב. עשרות אלפי פלסטינים נעו בחופשיות לעבודה בשטחי ישראל, לשדות המושבים, לאתרי הבניין, למסעדות ולמוסכים בערים הגדולות. את המחיר העיקרי שילמו עד אז ישראלים – ערבים אזרחי ישראל ותושבי השכונות ועיירות הפיתוח – שנדחקו אל שולי שוק העבודה, ששכרם ירד או שתנאי עבודתם הורעו, בעקבות כניסתם של העובדים הפלסטינים.

האינתיפאדה הראשונה פתחה עידן חדש. דפוסי פעולה שהשתגרו בעשרים השנים הקודמות התערערו. בקרב העובדים הפלסטינים נרשמו היעדרויות ממושכות, שיוקים של מוצרים ישראליים נתקל בקשיים והפעילות הצבאית הגוברת היתה כרוכה בהוצאות תקציביות גבוהות מבעבר. הפגיעה הכלכלית נמשכה גם לאחר אותה אינתיפאדה. בעקבות הטבח שביצע ברוך גולדשטיין פתח החמאס בפגיעים בתוך ישראל, והם יצרו אווירה של חוסר ביטחון וגרמו להצטמקות של הפעילות הכלכלית, בעיקר בענף התיירות. האינתיפאדה השנייה, שפרצה ב-2000, הובילה לפגיעות גדולות הרבה יותר: ירידה חסרת תקדים בתוצר המקומי הגולמי ובתוצר המקומי הגולמי לנפש; ירידה תלולה בתיירות; ירידה בהשקעה המקומית ובהשקעות של זרים; גידול באבטלה; גידול בתקציב הביטחון וקיצוצים חסרי תקדים בשאר סעיפי התקציב, שהבולט בהם היה הקיצוץ בקצבאות המוסד לביטוח לאומי (סבירסקי, 2005א).

כיום אי-אפשר עוד להחזיק בדעה כי המשמעות הכלכלית הפנים-ישראלית של כיבוש השטחים הפלסטיניים היא שולית. במהלך התקופה הזאת התברר אמנם כי ישראל יכולה להסתדר ללא העובדים הפלסטינים ואף יכולה למצוא שווקים חלופיים למוצריה. אלא שבו בזמן גם התברר כי מרגע שהפלסטינים החלו להתקומם נגד הכיבוש הישראלי, יש בידם לערער את היציבות הפוליטית והכלכלית בישראל, להרתיע משקיעים זרים, לפגוע בענפים חשובים של כלכלתה, להגדיל את ההוצאה הבטחונית שלה ולבלום את הצמיחה הכלכלית והחברתית שלה.

האינתיפאדה השנייה הולידה סימנים ראשונים של הכרה אצל הכלכלנים, ובהם מחקרים שביקשו להעריך את גודל הנזק לתוצר (Eckstein & Tsiddon, 2004; B.D.I., 2004). אולם נראה כי הכלכלנים ככלל עדיין רחוקים מדיון של ממש במשמעויות הכלכליות של הסכסוך ושל הכיבוש. דיון שכזה הוא חשוב במיוחד על רקע ההנחה הסבירה שהעתיד אינו צופן בחובו חזרה למצב ששרר בשנים 1948-1967; דהיינו מצב של כלכלה ישראלית המבודדת מכל שכונותיה. סביר יותר להניח כי הקשר הכלכלי בין השניים לא יינתק גם אם יושג הסדר מדיני היוצר שתי מדינות המנותקות זו מזו באמצעות גבול רשמי. שלא כמו המצב ששרר עד 1967, כשישראל יכלה לנהוג כאילו מה שמצוי מעבר לקו הירוק הוא עולם זר, שונה

ומרוחק, הרי כיום, לאחר שישראל ניתקה את השטחים הפלסטיניים מממלכת ירדן וממצרים ושילבה את המשק הפלסטיני בעל כורחו בזה שלה, יקשה על ישראל להפנות עורף, להסתגר מאחורי חומת הפרדה ולדאוג לעצמה בלבד, שכן ברור לעין כול כי מדינה פלסטינית לא תוכל להתפתח במנותק משכנותיה, ירדן ממזרח וישראל ממערב. כיוון שישראל היא החזקה והעשירה מבין השלוש, וכיוון שבין ישראל לפלסטינים נקשרו קשרים רבים ומסועפים, ברור כי אחריותה של ישראל תהיה גדולה מזו של ירדן. ישראל עצמה אף מדגישה את אחריותה זו כשהיא מבהירה שתמשיך להחזיק באזור הגבול ובמעברי הגבול עם ירדן גם בהסכם מדיני. במילים אחרות, ישראל תצטרך לעשות את שלא עשתה עד כה בארבעה עשורים של שליטה, לאפשר פיתוח כלכלי ברשות הפלסטינית ואף לתרום לו (סבירסקי, 2005, עמ' 167). הססמה שהשתגרה בפי כמה פוליטיקאים בישראל, 'אנחנו פה והם שם', הפכה כיום אנכרוניסטית.

הכלכלן אריה ארנון גורס כי 'שתי מדינות שביניהן יש גבולות בהסכמה, ושגבולות יש מעברים מוסדרים כראוי לסחורות ולאנשים, מבטיחים סיכוי טוב יותר לפיתוח כלכלי' (ארנון וחנין, 2004, עמ' 119). רשות מדינית פלסטינית בעלת מידה גבוהה של חופש נשימה דרושה כדי לעשות את מה שישראל – וירדן לפניה – לא עשו, דהיינו להתמסר לפיתוח השטחים הפלסטיניים. זהו בוודאי אחד הצידוקים החשובים לתקפותו של הפתרון של שתי מדינות (שאליו מתווספים צידוקים נוספים; ראו הדיון בין יואב פלד לוויגר'יני טילי: Tilley, 2006; Peled, 2006). עם זאת אין זה סביר כי הגבול העתידי בין ישראל לפלסטין יהיה הגבול של 1948-1967, שהיה סגור למסחר. ואין זה סביר כי חומת ההפרדה החדשה תצליח ליצור חיץ של ממש בין שתי הכלכלות. מבחינה זו ראוי אולי לדבר על פתרון של 'שתי מדינות, מרחב כלכלי משותף', נוסחה המאפשרת קיומם של שני מוקדי קבלת החלטות כלכליים אוטונומיים, אך בו בזמן גם מביא בחשבון קשרים ענפים. הרתיעה מפני הרעיון הנאו-קולוניאלי של 'המזרח התיכון החדש' אינו צריך להרתיע מפני דיון מעמיק בתלות ההדדית בין שתי הכלכלות: כלכלה ישראלית עשירה, שלא תוכל להמריא עצמאית כל עוד בסמוך לה יש כלכלה פלסטינית ענייה שאינה יכולה להתרומם בלי להסתמך על שיתוף-פעולה עם ישראל. מבחינה זו אפשר ללמד כבר עתה על מוגבלותו של הדיון הציבורי בכמה מן הנושאים הכלכליים-חברתיים החשובים ביותר. למשל, נושא העוני, שהחל להעסיק לאחרונה כמה כלכלנים (ראו למשל דהן, 2006). הדיון מתמקד בצפוי בגידול בהיקף העוני בתוך ישראל. בה בעת גופים בין-לאומיים, כדוגמת הבנק העולמי, חוקרים את הגידול בממדי העוני בשטחים הפלסטיניים. הדיון כולו יכול להיעשות עשיר, מעניין ומפרה יותר אם תופנה תשומת הלב לגידול בממדי העוני בישראל ובפלסטין גם יחד. אם נחבר את שתי האוכלוסיות, שהסכסוך המתמשך מגביר את עוניין, נמצא כי מדובר בכ-10.5 מיליון בני-אדם, ששליש מהם חיים מתחת לקו העוני (כל צד על-פי הגדרותיו הוא) – מתוכם כ-1.4 מיליון חיים בישראל וכ-2.0 מיליון בפלסטין. בשתי האוכלוסיות כאחת, שיעור העוני גדל מאז 2000 במהלך העימות הצבאי. יוצא כי משני צדי גדר ההפרדה ממדי העוני גדולים עד כדי כך שהם מעמידים בסכנה את סיכויי הפיתוח, הן של פלסטין הן של ישראל.

עוד נושא הוא השתתפות בכוח העבודה האזרחי. דהן חישב כי ב־2002 13.4% מכלל הגברים הישראליים בגילאים 25-54 העסיק הצבא, ועל כן לא נכללו במה שקרוי 'כוח העבודה האזרחי', הלוא הוא כוח העבודה הנחשב לענייני צמיחה ופיתוח. מדובר בשיעור גבוה בהרבה מזה של כל ארצות המערב: ביוון, העומדת במקום השני, השיעור היה 8.7%; ובקוריאה, שבמקום השלישי, עמדה ההעסקה בצבא על 6.1%. ברוב המדינות האחרות, השיעור נמוך מ־2% (דהן, 2004, עמ' 64-65). אינני יודע על נתון מקביל בעבור הרשות הפלסטינית, אולם הבנק העולמי מדווח כי כ־40% מתקציב השכר של הרשות מוצאים על מנגנוני הביטחון (World Bank, 2006). אם נחבר את שתי האוכלוסיות נמצא כי חלק גדול מהגברים בגיל העבודה בשטח שבין הירדן לים מוציאים את פרנסתם ממצב הקונפליקט ואינם תורמים לצמיחה כלכלית משמעותית יותר.

* * *

אילו שלטה תפיסת השוק החופשי באמת, היו העובדים מצויים במצב תמידי כמעט של שביתה. מדוע? כי המחיר שלהם אמור להיקבע בשוק, ושם ההיגיון מחייב כי הם יסרבו למכור את כוח העבודה שלהם תמורת מחיר נמוך ממה שהמעסיק יכול להרשות לעצמו לשלם.

את הדברים הללו כתב לפני כשישים שנה פולני (Polanyi, 1957 [1944], p. 231). פולני המשיך והבהיר כי קביעתו זו אינה באה אלא כדי להראות את האבסורד של מודל השוק החופשי. שהרי בני־אדם אינם רק מצרך הקרוי 'כוח עבודה', וחברה אינה יכולה להתקיים במצב של שביתה מתמדת.

בישראל של המסע הארוך אל החופש הכלכלי, אילו היה מודל השוק החופשי תקף היו העובדים משביתים את המשק שוב ושוב, ובעצם רוב הזמן. שהרי התוכנית של 1 ביולי 1985 קבעה לעצמה יעד להוריד את מחיר המצרך הקרוי כוח העבודה, ובמידה רבה הצליחה בכך. למען הדיוק יש לומר שמחירים של מרבית הישראלים ירדו, בעוד המחיר של מיעוטם עלה. ובכן שביתות היו גם היו, אך הדברים מעולם לא התקרבו למצב שהמשק יהיה מושבת רוב הזמן. המעניין הוא שלמרות השינויים המכניים המתמשכים, 'מספר השביתות בישראל כיום אינו חריג ביחס לשנים עברו, והוא אף הולך ופוחת ממחצית שנות השמונים' (מונדלק, 2005, עמ' 18). שביתות כידוע אינן תוצאה של החלטה בוזמנית של מספר רב של פרטים, הפועלים כל אחד לפי האינטרס אישי שלו. שביתות מצריכות ארגון. כבר אמר אדם סמית שמלאכת ההתארגנות קלה למעסיקים יותר מלעובדים. ראשית, משום שמספרם קטן יותר, ושנית, משום שהחוק מאשר, ולפחות אינו שולל, את זכותם להתארגן. הפרלמנט הבריטי, כתב סמית, חוקק חוקים רבים שנועדו למנוע התארגנות עובדים למען העלאת שכר, אך אפילו לא חוק אחד שימנע בעד המעסיקים מלהתארגן למען הורדת שכר. יתרה מזו, בעלי ההון מסוגלים להתמודד עם שביתה ממושכת הודות לרווחים שצברו, בעוד העובדים אינם יכולים להתקיים יותר משבוע, ולכל היותר חודש, ללא שכר (Smith, 1998 [1776], p. 65). היכולת של עובדים לשבות תלויה בקיומו של איגוד מקצועי. בישראל זוהי ההסתדרות.

והנה ההסתדרות הוציאה את עצמה מן המשחק כבר בתחילתו, כאשר נתנה – אם כי בעל כורחה – את הסכמתה לתוכנית החירום לייצוב המשק ב־1 ביולי 1985. ההסתדרות היתה בעצם הקורבן הראשון של מה שאלכסנדר כינתה 'דיקטטורה' של ממשלת האחדות הלאומית. ההסתדרות שימשה הנדוניה שמפלגת העבודה הביאה עמה לממשלה כשהחליטה על המדיניות החדשה (על השביתות בישראל ראו מונדלק, 2005).

מפלגת העבודה עצמה מספקת חלק חשוב נוסף של ההסבר לקלות הבלתי־נסבלת שהצליחה בה המדינה להיטיב עם ההון על חשבון העובדים. המפלגה, שכבר בתקופה שקדמה ל־1967 העדיפה להניח את מלאכת התיעוש בידי בעלי ההון במקום בידי המדינה וההסתדרות, היא זו שעמדה ליד הגה המדינה בשנים שלאחר 1967, ובהן החליטה ההנהגה על המדיניות של בינוי מעצמה על חשבון המדיניות הקודמת של בינוי אומה. מפלגת העבודה הובילה עם הליכוד את התוויית המפנה ב־1 ביולי 1985. המפלגה לא נעמדה על רגליה האחוריות כאשר בסוף שנות השמונים ההסתדרות, שבעבר היתה בעלת נכסים רבים והמעסיק השני בגודלו במשק, ירדה מנכסיה, מכרה את תאגידיה ואיבדה את מעמדה המיוחס במסדרונות השלטון. אחר־כך, ב־1994, כששבה מפלגת העבודה לנצח בבחירות, עם יצחק רבין בראשה, היא זו שביצעה את ההפרדה בין החברות בהסתדרות לחברות בקופת החולים הכללית – הפרדה שגרמה לקריסתה של ההסתדרות בתור גוף כלכלי־חברתי.

בהיעדר הסתדרות חזקה ולוחמנית לא היה מי שיגייס עוד ועוד עובדים, ובעיקר לא את אלה הזקוקים להגנתה יותר מכול – עובדים ועובדות בדרגות השכר הנמוכות. כפי שכתבה רות בן ישראל, ההסכם הקיבוצי, שהוא הביטוי הבולט ביותר לכוחו של האיגוד המקצועי, מקיף כיום רק עובדים בדרגות הביניים, שמספרם הולך וקטן: 'החזקים נחלצים ממלצותיו באמצעות חוזים אישיים, והחלשים נפלים מאחיותו באמצעות העסקתם בידי קבלני כוח אדם' (בן ישראל, 2002, א, עמ' 106; מונדלק, 2005, עמ' 55). מאבקי השכר הגדולים של העשורים האחרונים היו של עובדים בעלי כוח מיקוח רב, ובייחוד של עובדי התאגידיים הציבוריים. ההסתדרות המוחלשת לא השכילה לשמור על המסגרת של הסכמי שכר כלל־ארציים, ונתנה יד להסכמים ענפיים ומפעליים, שהגדילו את הפערים בין קבוצות עובדים שונות. ההסתדרות גם לא עשתה די כדי לגונן על עובדים המועסקים באמצעות חברות כוח אדם וקבלני שירותים ואף לא נעמדה על רגליה האחוריות כדי למנוע את הישמטות קרנות הפנסיה מידיה, דבר שהוביל להפרטתן של הקרנות, להגדלת רווחיהן של חברות הביטוח ולפגיעה של כ־30% בממוצע, בגובה הפנסיה של הפנסיונרים (לסקירה על מפולת ההסתדרות ראו שלו, 2004; מונדלק, 2005). על כל אלה יש להוסיף שההסתדרות לא עשתה די, גם כאשר עדיין היתה חזקה, כדי לגונן על העובדים הפלסטינים ועל מהגרי העבודה שבאו לישראל, והדבר תרם להחלשת עמדת המיקוח של עובדים ישראלים ובעקיפין גם להחלשת מעמדה של ההסתדרות עצמה.

כיצד ניתן לתאר את מצבם של העובדים בישראל בעידן המסע הארוך אל החופש הכלכלי? אפשרות אחת מספק לנו פולני, שהזכיר לנו כי במאה ה־19 המונח 'עניים' לא יוחס רק לאנשים שהוגדרו בעלי הכנסה כה נמוכה עד שנוזקו לסיוע קהילתי. באותה תקופה ההבחנה

המרכזית היתה בין אלה שהיו בעלי קרקע (והיזמים שהובילו את המהפכה התעשייתית אכן מיהרו לרכוש קרקעות בכספם החדש) ובין אלה שלא. המונח poor שימש בעצם לכל מי שאינו משתייך למעמד הבינוני בעל הנכסים, ולכן עלול היה להיקלע ביום מן הימים למצב של עוני ממש (Polanyi, 1957, p. 87). בעיני בעלי האמצעים, מרבית העובדים השתייכו לקטגוריה של poor. דומה כי המצב שנוצר בימינו מציב את מרבית הישראלים בקטגוריה דומה: קרוב לשני שלישים מן השכירים בישראל משתכרים 5500 ₪ או פחות (עובדים, מעסיקים). חצי מהם, לערך, משתכרים עד שכר מינימום – כ־3500 ₪. נתונים אלה מלמדים שמרבית השכירים בישראל עלולים להיקלע ביום מן הימים למצב של עוני ממש. אפשר להוסיף על כך נתונים על רכוש. אולם כיוון שבעלות על נדל"ן אינה מצטמצמת כיום למעמד הבינוני-גבוה בלבד, מן הראוי לבחון במקום זאת את מצב ההשכלה הגבוהה. ובכן רוב הנוער הישראלי אינו מגיע להשכלה אקדמית. מתוך כלל בוגרי התיכון בישראל ב־1998, רק כ־30% הגיעו ללימודים אקדמיים, באוניברסיטה או במכללה (סבירסקי וקונור־אטיאס, 2005). סביר להניח כי הרוב המגיע ללימודים אקדמיים הם בניהם או בנותיהם של אותו שליש מכלל השכירים, לערך, ששכרם היה גבוה מ־5500 ₪. השכלה גבוהה אינה מעניקה ערובה מלאה נגד הידרדרות לעוני, אבל סיכוייהם של בעלי השכלה גבוהה לקנות לעצמם מעמד יציב בשוק העבודה גדולים בהרבה מהחסרים השכלה כזאת.

את האפשרות השנייה לתיאור מצב העובדים בישראל מספקים לנו חוקרים אנגלים שבחנו את תוצאות מדיניותה הנאו־ליברלית של מרגרט תאצ'ר. ויל האטון, בספרו הידוע משנת 1995, *The State We're In*, כתב על הירידה ברמת המיומנות של העובדים האנגלים. בעקבות מדיניות תאצ'ר, שיעור בעלי השכלה גבוהה ושיעור הרוכשים הכשרה מקצועית בבריטניה היה נמוך מזה של שכנותיה ביבשת אירופה. המדיניות של 'תנו לשוק לעשות את שלו' פגעה, כתב האטון, הן באנגלים במישור האישי, שכן השקעה בהשכלה גבוהה מובילה בדרך־כלל להכנסה גבוהה יותר ולתמורות חיוביות אחרות, הן במשק האנגלי בכללותו. כוח אדם משכיל הוא מפתח לצמיחה, להורדת האבטלה, להקטנת ההוצאה על רשת הביטחון הסוציאלי ובעיקר להעלאת רמת הפריון (Hutton, 1995, pp. 187-192). דייויד קוטס כתב דברים דומים. לדבריו הממשל התאצ'ריסטי, מאז בחר במדיניות כלכלית המתבססת על הורדת שכר העובדים, דחק את אנגליה למעמד של מחסן, ולחליפין של קו הרכבה בחלוקת העבודה הבין־לאומית, והציב אותה בשולי שוק העבודה האירופי (Coates, 2000, p. 94).

בישראל, תוצאות המסע הארוך אל החופש הכלכלי, המצוי עדיין בעיצומו, מציבות אותנו בפני בְּרָה: להעלות את שכר העובדים עלייה של ממש, כדי שיוכלו לממן מכיסם תשלומים נוספים הנדרשים ממי שמבקש לרשום את ילדיו לבית־ספר ראוי לשמו; או להגדיל את תקציב החינוך הממלכתי, כדי שכל בתי־הספר בישראל יוכלו להציע לתלמידיהם חינוך ברמה הגבוהה ביותר. החלופה הראשונה פירושה הורדת רמת הרווחים של בעלי ההון; החלופה השנייה פירושה מיסוי גבוה יותר של משקי הבית המבוססים. הבעיה היא שככל שהדבר נוגע לבעלי ההון, הסיכוי שהם יפעלו למען חלופה כזאת או אחרת אינו רב, שכן ספק אם יש להם עניין בכוח עבודה משכיל ומיומן יותר, משלושה טעמים: ראשית, חלק

ניכר מרווחיהם של בעלי ההון נובעים כיום מפעילות פיננסית ולא מפעילות ייצור. שנית, פעילות הייצור הרווחית ביותר היא זו של תעשיות ההיי-טק – וזו מסתפקת במספר הקטן למדי של בוגרי אוניברסיטאות במקצועות המתאימים. שלישית, ולפחות בשנים האחרונות ממש, בעלי הון ישראלים משקיעים חלק ניכר מכספם בחו"ל וממילא הם אינם נזקקים לכוה עבודה ישראלי בין שהוא מיומן בין שלא. בהקשר זה כתב מנואל קסטלס כי בעידן של טכנולוגיות המידע, חלק ניכר מאוכלוסיית העולם, שעד כה היה מוכר בתור שכבה הנתונה לניצול, מאבד אפילו את מעמדו זה והופך להיות פשוט בלתי רלבנטי, או במילים אחרות, מיותר (מובא אצל Hoogvelt, 1997, p. 89).

* * *

ואולי כל זה איננו אלא תוצר של 'הגלובליזציה'? אולי מדובר על גל ענק השוטף את כל ארצות תבל וסוחף גם את ישראל כמו שהוא סוחף את כולם? ב־10 או ב־15 השנים האחרונות התפתח מושג הגלובליזציה לכדי כלי תיאורי רבי-עוצמה, המאפשר להציב תמונה עשירה ביותר של תהליכים כלל-עולמיים, ובו בזמן גם תמונה עשירה של המתרחש בארץ נתונה על רקע התמונה הכלל-עולמית. העובדה שמדובר בנושא המעסיק כלכלנים וסוציולוגים כאחד, כמו גם חוקרים מן הזרם המרכזי לצד חוקרים ביקורתיים משמאל ומימין, הפכה את ספרות הגלובליזציה לעשירה, למגוונת ולמורכבת ביותר. ספרו של רם, הגלובליזציה של ישראל (2005) ממחיש את עוצמת הכלי. רם מצליח לצייר תמונה מורכבת של החברה הישראלית, המפרטת תהליכים כלכליים, חברתיים, תרבותיים ופוליטיים. למיטב ידיעתי, מאז ספרו של אייזנשטדט משנת 1967, החברה הישראלית, לא נעשה עוד ניסיון כשל רם לצייר תמונה כוללת של החברה. המערכת התיאורית שמאחורי מושג הגלובליזציה, כיוון שהיא מכילה בתוכה הן את הכוחות הגלובליים הדוחפים להאחדה הן את הכוחות הפועלים לחיזוק המקומי (מה שבנג'מין בארבר כינה Globalism & Tribalism [Barber, 1995] ומה שרם מכנה בשם 'עולמקומיות'), מאפשרת לרם להציג את המתח המאפיין את החברה הישראלית כיום: ההתפתחות הבו־זמנית של שתי תרבויות פוליטיות שלובות ומנוגדות – תרבות השוק ותרבות הזהות (רם, 2005, עמ' 12).

רם ממשיך וקובע כי 'הגלובליזציה היא התהליך החברתי החשוב ביותר המגדיר את תקופתנו. היא נבדלת כמותית ואיכותית מתופעות דומות בהיסטוריה האנושית, ולמרות המשכיות מסוימת היא אכן משנה את דפוסי החיים החברתיים שעוצבו במחצית השנייה של המאה העשרים, וייתכן שהיא משנה את הנחות היסוד של החיים המודרניים בכללם' (שם, עמ' 19). אחד השינויים הללו הוא השחיקה של מדינת הלאום 'מלמעלה', פרי פעולתן של מערכות על-לאומיות טכנולוגיות, פיננסיות, תקשורתיות, גושיות ומסחריות; ושחיקה 'מלמטה', פרי פעולתן של קבוצות זהות אתניות, דתיות, גזעיות, לאומניות, אזוריות ותרבותיות אחרות (שם).

באשר לי, אני סבור כי מידת ההמשכיות גדולה ממידת השינוי. עיקרה של תופעת הגלובליזציה הוא הגידול בכוחם של תאגידיים רב-לאומיים, שמקום מושבם הוא בדרך-כלל

בארצות העשירות. כוח זה מאפשר להם, כדברי ביכלר וניצן, לנכס לעצמם חלק גדול והולך של משאבי העולם. הכוח שלהם להכתיב תנאים לאנשי עסקים מתחרים, להכתיב מחירים לצרכנים ותנאים לעובדים, כוח שהיה מוגבל עד שנות השישים לגבולות מדינת האם של כל אחד מהם, פרץ גבולות והוא כיום כוח הפועל במגרש בעל ממדים עולמיים. תאגידים אלה פורשים רשתות בעלות עולמיות, מזויזים מפעלים מארץ לארץ, דוחקים במדינות לאמץ כללי סחר הנוחים להם, מייצרים מוצרי תרבות בעלי תפוצה עולמית וכיוצא בזה. תחושת התזוית הבלתי־פוסקת שמעורר המונח גלובליזציה משקפת את הנעשה בתוך מרחב הוצה מדינות שבתוכו נעים בחופשיות תאגידים רב־לאומיים, ובראשם חברות פיננסיות. אלא שהכפר הגלובלי אינו כולל כלל את מרבית כפריי העולם; הללו מצאו את עצמם נדחקים לשוליים, ורובם אינם משתתפים בתוכניות הפיתוח ואינם נהנים עוד מהשקעות. הגרעין המרכזי של הכפר הגלובלי מורכב מעירוניים מחוברי מחשב ודוברי שפות אירופיות הנעים פיזית או אלקטרונית בתוך מרחב הפעולה של התאגידים הרב־לאומיים. המרחב הגלובלי כולל בעיקרו של דבר את אירופה המערבית, את צפון אמריקה ואת יפן, ולצדן איים הפזורים ברחבי אמריקה הלטינית, אסיה, אפריקה ומזרח אירופה (סבירסקי, 2004).

אך לא זו בלבד. מעמדם הנוכחי של התאגידים הרב־לאומיים נסמך כיום גם על מעטפת מגן מסיבית וכוחנית של מדינות האם. ההנהגות הפוליטיות של ארצות־הברית ושל ארצות האיחוד האירופי הן שהקימו את ארגון הסחר העולמי והן אלה הדוחקות בממשלות של ארצות אסיה, אפריקה ואמריקה הלטינית לאמץ את כללי הפעולה של הארגון. ממשלת ארצות־הברית היא המעניקה את החוזים השמנים לתאגידי הנפט והתשתית המשרתים את יעדיה בעיראק. ממשלת רוסיה היא המפעילה, באמצעות התאגידים הפרטיים החדשים, את מדיניות האנרגיה הלאומית.

ואילו באשר לשחיקת המדינה מלמטה, של קבוצות זהות שונות, יש לומר כי ברוב המקרים אין מדובר כלל בתופעות חדשות, אלא בקבוצות שבמעבר ממדיניות של פיתוח למדיניות של צמיחה נדחקו לשוליים ואיבדו את האמון במודל השילוב האוניברסליסטי של מתכון המודרניזציה. יתרה מזו, התביעות שקבוצות אלה מעלות אמנם מכבידות על המדינה, אך ברוב המקרים הדבר נובע לאו דווקא ממגמה של חתירה תחת יסודותיה של המדינה, אלא דווקא מציפיות גדולות מבעבר המופנות אל המדינה. הפרשנות כאן היא מורכבת, גם מכיוון שהיא תלויה בתגובת המדינה: ערבים אורחי ישראל מעלים תביעות לשוויון אזרחי; יש יהודים, ואפילו בממשלה עצמה, הרואים בעניין זה מגמות פלגניות. אולם ההיענות של המדינה יכולה דווקא לחזק את מעמדה.

הגלובליזציה איננה אלא הפך השני של כשלון חזון המודרניזציה. ברבות מן המדינות החדשות כשל פרויקט המודרניזציה, שמלכתחילה היה מבוסס על אי־שוויון גדול בעוצמה ובמשאבים, ועד מהרה הן מצאו את עצמן תלויות בחסדיהם של התאגידים הרב־לאומיים של המדינות הוותיקות והעשירות שפרשו את פעילותן ברחבי העולם. מאז שנות השבעים והשמונים משחק העוצמה מתבטא ביכולת להתמודד במגרש שמשחקות בו קבוצות ההון הגדולות, 'המגרש של הגדולים'. במשחק הזה השחקנים מתחלקים לשתי קבוצות עיקריות:

קבוצות הון גדולות המשחקות במגרש של הגדולים בתמיכה מסיבית של מדינותיהן; ומדינות שאין בהן קבוצות הון גדולות, והן משמשות כלי משחק בידי המדינות וקבוצות ההון העשירות. ישראל הצליחה לקפוץ קפיצה גדולה ולהצטרף למגרש של הגדולים. כיצד? בעיקר הודות לפרויקט המעצמתי, שהוא תולדה של הניצחון הצבאי ב־1967. הנהגת המדינה הורימה לפרויקט זה את מיטב משאביה הקולקטיביים של הקהילה הישראלית – הוצאות ביטחון בהיקף של מחצית התקציב ומיטב המדענים והמהנדסים – וסיוע אמריקני בממדים אדירים, ללא אח ורע בקרב ארצות העולם. 1 ביולי 1985 מסמל את השלמתה של הקפיצה הגדולה במובן זה שהנהגה הפוליטית הרגישה כי סדר היום הפוליטי־כלכלי החדש, מבית־מדרשו של הקונצנזוס הוושנינגטוני, יש לו בישראל קרקע יציבה לעמוד עליה. לולא התשובת התעשייתית־צבאית, לולא קבוצות ההון שניזונו ממנה, לולא תעשיית ההיי־טק שהתפתחה מתוך התשובת, ולולא הסיוע והתמיכה האמריקניים, ייתכן שגלי ההון של התאגידים הרב־לאומיים הגדולים, ששטפו ואף הטביעו אזורי עולם נרחבים בשנות השמונים והתשעים, היו שוטפים ומטביעים גם את ישראל.

הדרך שהצליחה בה ישראל לעשות את הקפיצה מעלה לא היתה הדרך היחידה האפשרית כמובן. ישראל יכולה היתה לעשות את אותה קפיצה עצמה באמצעות פיתוח כלכלי אזורי שאינו כרוך במעצמות צבאיות. חלופה שכזאת אינה דמיונית. יעקב ארנון, מי שהיה מנכ"ל משרד האוצר בשנות השישים, טען במפורש כי ניתן היה לקפוץ מעלה גם בדרכים אחרות, והביא לדוגמה את גרמניה ויפן שלאחר מלחמת העולם השנייה ש'כמעט לא השקיעו בתחום הביטחון (הדבר היה אסור עליהן בהתאם להסדרים שנחתמו אחרי המלחמה), אך הצליחו ליעיל את תהליכי הייצור עד כדי כך שמדינות אחרות לא יכלו לעמוד בתחרות עמן' (ארנון, 1984, עמ' 158. לטענה דומה ראו Peri & Neubach, 1985, p. 36). ואילו הכלכלן אריאל הלפרין דן למשל בחלופה כזאת וציין כי 'בגלל מגבלת המקורות העומדים לרשות המדינה, משאבים המושקעים בטכנולוגיה צבאית אינם מושקעים בתחומים טכנולוגיים אחרים' (הלפרין, 1988, עמ' 4). החשיבות שבציון קיומה של חלופה טמונה בהכרה שהפרויקט המעצמתי היה כרוך בסיכוכה של ישראל ברצף מתמשך של מלחמות. כנגד זה אפשר לטעון כמובן שלולא העוצמה המעצמתית, היתה ישראל ניגפת או נפגעת מאוד במלחמות; אך ניתן גם לומר כי לולא היומרה המעצמתית, לא היתה ישראל משמשת מוקד של סכסוכים ויעד להתקפות. מכל מקום, מה שחשוב בדיון היפותטי זה הוא שישראל הצליחה לעשות את הקפיצה הגדולה הודות ליוזמה ולמשאבים של המדינה. ואולי ראוי לומר – הודות למאמץ כלל קהילתי בהנהגת המדינה.

ישראל עשתה את הקפיצה מעלה כשהיא מצוידת בשכבה של בעלי הון ראויים לשמם, בתעשיית ההיי־טק ובצבא חזק. אלא שישראלים רבים לא קפצו כלל והם לא משתתפים במשחק של הגדולים. ספרות הגלובליזציה מקדישה תשומת לב רבה לתופעה זו, והיא מדגישה שהפערים הגדולים הם אחד המאפיינים המרכזיים של העידן החדש. אלא שמן הראוי לבחון את הדברים מנקודת ראות היסטורית ארוכה יותר. המודרניזציה היתה בכחינת הבטחה שלא מומשה במלואה מעולם; בחלקים גדולים של העולם היא נקטעה באבה ואף

חלה נסיגה ממנה. זה מה שקרה באותו חלק של ישראל הקרוי כיום פריפריה, והמשתרע מן הגבולות הרחוקים עד למרכזי הערים. במובן זה, הגלובליזציה יותר משהיא מייצגת שלב חדש איננה אלא שלב המיצוי של הפיתוח הלא-שווה בעידן המודרניזציה. העושר שנצבר באותן שנים מושקע ברובו בהעצמת בועת ההון הגלובלית. לא רק בעולם הרחב, אלא גם בישראל, דרי הבועה הגלובלית המקומית, שהגיעו לאן שהגיעו הודות למיצוי משאבי הקולקטיב הישראלי, אינם רואים עצמם מחויבים לקולקטיב הישראלי בכללותו, אלא בעיקר לעצמם. ונסיים דיון קצר זה בגלובליזציה בדוגמה נוספת לכך שאין מדובר בתופעה המשנה את הנחות היסוד של החיים המודרניים, כטענתו של רם. בכל הקשור לישראל, מרבית התופעות הנכרכות במושג הגלובליזציה הן בבחינת חלק אורגני של ההיסטוריה הציונית. הציונות עצמה נולדה בתור תנועה גלובלית, היא התבססה על הזרמות הון במתכונת גלובלית וגייסה כוח אדם מקצוות תבל. אפשר אף להרחיק לכת ולומר כי הקמתה של ישראל, לבד מהיותה תוצאה של העברה מסיבית של בני-אדם, הון וסחורות, מגלמת העברה גלובלית של מדינת לאום שלמה, על קרבה ועל כרעיה.

* * *

יש מידה גדולה של אירוניה בעובדה שהשיח הכלכלני השולט כיום בישראל, הלוא הוא שיח המסע הארוך אל החופש הכלכלי, לא יכול היה להתקיים כלל לולא התשתית הפוליטית-כלכלית המוצקה שנוצקה במשך למעלה ממאה שנה על-ידי מאמץ קולקטיבי של התנועה הלאומית הציונית: הון יהודי, סיוע מערבי, שילומים מגרמניה, עבודתם של מיליוני עולים – וגם משאבים שניטלו מערבים שגורשו ומערבים שנשארו ומצאו עצמם משרתים את הפרויקט הציוני. עתה מבקשים חסידי השוק החופשי כי הפרות הכלכליים של המאמץ הקולקטיבי בן למעלה ממאה השנים יועבר לידיהם של בעלי ההון.

אחזור שוב על ההגדרה: מאמץ קולקטיבי של התנועה הלאומית הציונית. הכלכלה, ואפילו הכלכלה הפוליטית, אינן מכירות במונח כזה. במקום זאת שתיהן כאחת מצמצמות את הדיון לשלושה שחקנים: הכלכלה מתמקדת בהון ובעבודה ואילו הכלכלה הפוליטית מוסיפה גם את המדינה. מאמץ קולקטיבי לאומי, כך נראה, הוא מושג מתחומם של הסוציולוגיה או של מדעי המדינה. אלא שפירוק ההגות האנושית לדיסציפלינות צרות אינו צריך לחייב אותנו: אנו זכאים לראות בכלכלה חלק מפרויקטים אנושיים מקיפים יותר. אחרי ככלות הכול, סמית לא קרא לספרו הידוע בשם 'עושר ההון', או 'עושר המדינות', ובוודאי שלא 'עושר העובדים' אלא דווקא 'עושר העמים' – *The Wealth of Nations* (Smith, 1998, [1776]). ייתכן אף שהאימוץ של פרספקטיבה רחבה יותר עשוי לסייע לנו להתמודד עם הבעייתיות שבהגדרת היחס בין רווח לכות, כלכלה לפוליטיקה, או הון לשלטון.

ראינו כי המסע הארוך אל החופש הוא דגל המשמש את ההנהגה הפוליטית בבואה להצדיק העברה של משאבים שמקורם קולקטיבי לשליטתם של בעלי ההון. העשרת ההון כרוכה בהורדת רמת החיים וההשכלה של כלל הקולקטיב. יוצא אפוא שחיווק ההון כרוך בהחלשת הקולקטיב. ובניסוח אחר, הנהגת הקולקטיב פועלת כיום באופן המחליש את הקולקטיב.

דומה כי מאה שנות מהפכה ציונית לא עשו אלא זאת, במקום להבנות טיפוס חדש של קהילה יהודית הם החזירו אותנו אל הדפוס הישן והמוכר של קהילות יהודיות שהיו מורכבות מרוב של עניים ועובדים קשי יום ומכמה משפחות של גבירים.

* * *

אנשי העלייה השנייה ראו את עצמם פועלים וחיפשו להתעמת עם הבורגנות. כיום נמצאה לה סוף־סוף בורגנות, אך דומה כי הפועלים הם אלה שנעלמו מן העין. יוצא אפוא שצריך להתחיל את הכול מחדש.

הזמן אינו פועל לטובתנו. ההון הולך ונערם בידי מעטים וההנהגה הפוליטית מקדמת שינויים מבניים חדשים לבקרים.

אבל ישנם סימנים חיוביים לא מעטים. נושאים חברתיים הוכיחו את עצמם כמצע פוליטי מושך קולות; עובדי המדינה עדיין מאוגדים וועדים חזקים קיימים בעוד מקומות עבודה; לא כל התאגידים הממשלתיים הופרטו; האליטה מאסה בסכסוך, בכיבוש ובהתנחלויות; יש עשרות ארגונים חברתיים ואלפי בני נוער חברים בתנועות הפועלות בנושאים של צדק חברתי.

אפילו בקרב הכלכלנים האקדמיים חלה תזווה: כמה מהם התאגדו לצורך הצגת 'חלופות מקצועיות למדיניות הכלכלית הנהוגה, כשנקודת המוצא היא קידום צמיחה כלכלית בת קיימא המתבססת על טובת האזרחים ועל הקטנת אי־השוויון בחברה' (www.vanleer.org.il/heb/content.asp?id=436).

רשימת מקורות

- אוריאל נחמן וברזילי אמנון, עלייתה ונפילתה של ד"ש, תל־אביב 1982.
- אלכסנדר אסתר, כוח השוויון בכלכלה, תל־אביב 1990.
- ארליך אבישי, 'חברה במלחמה: הסכסוך הלאומי והמבנה החברתי', בתוך: רם אורי (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל־אביב 1993.
- ארגון יעקב, 'גן עדן של שוטים', בתוך: עופר צבי וקובר אבי (עורכים), מחיר העוצמה, תל־אביב 1984.
- ארגון אריה וחנין דב, מקום לתיקון: שיחות על כלכלה, חברה וסביבה, תל־אביב 2004.
- ביכלר שמשון וניצן יונתן, מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום, ירושלים 2001.
- בן בסט אבי (עורך), 'הקדמה', ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985-1998, תל־אביב 2001.
- בן בסט אבי, 'מסלול המכשולים לכלכלת שוק בישראל', בתוך: בן בסט אבי (עורך), ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985-1998, תל־אביב 2001א.
- בן בסט אבי, 'מיכאל ברוננו: מורה ומנהיג', בתוך: בן בסט אבי (עורך), ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985-1998, תל־אביב 2001ב.

- בן ישראל רות, דיני עבודה, א, תל-אביב 2002.
- בן פורת אמיר, היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית, ירושלים 1999.
- בן פורת יורם, המשק הישראלי: חבלי צמיחה, תל-אביב 1989.
- בן שחר חיים ואחרים, עדיפויות לאומיות בתחום הכלכלי-חברתי, 2000, מצגת שהוצגה לממשלה, בצוות: חיים בן שחר, ד"ר דן בן דוד, פרופ' אלחנן הלפמן, פרופ' מנואל טרכטנברג, פרופ' אפרים צדקה, פרופ' דני צידון, פרופ' יוסי שביט וד"ר חיה שטייר. גבאי יורם ורוב רפאל, 'מדיניות החשיפה לייבוא', בתוך: בן בסט אבי (עורך), ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985-1998, תל-אביב 2001.
- גרונאו ראובן, 'שינויים מבניים בשירותים הציבוריים בישראל', בתוך: בן בסט אבי (עורך), ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985-1998, תל-אביב 2001.
- דהן מומי, האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית, א, ירושלים 1999.
- דהן מומי, 'עליית אי השוויון הכלכלי', בתוך: בן בסט אבי (עורך), ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985-1998, תל-אביב 2001.
- דהן מומי, מדוע שיעור ההשתתפות של גברים בכוח העבודה הישראלי, ירושלים 2004.
- דהן מומי (יור), צמצום העוני בישראל – גיבוש המלצות לתכנית רב-שנתית, פורום קיסריה XIV, יוני 2006.
- דרומה עידן הנגב, נגב 2015: תוכנית לאומית אסטרטגית לפיתוח הנגב, ירושלים, אוקטובר 2005.
- דרי דוד ושרון עמנואל, כלכלה ופוליטיקה בתקציב המדינה, תל-אביב 1994.
- הלפרין אריאל, התעשייה הביטחונית והצמיחה הכלכלית, ירושלים 1988.
- הרצל בנימין זאב, מדינת היהודים, תל-אביב 1978 [1896].
- טורי עמי, כלכלה סוציאל-דמוקרטית: מאפיינים מקדמי-שוויון של המדיניות הכלכלית בארצות סקנדינביה, תל-אביב 2006.
- זוסמן נתן ולויתן ניסן, 'תהליך הדיסאינפלציה בישראל בעשור החולף', בתוך: בן בסט אבי (עורך), ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985-1998, תל-אביב 2001.
- זעירא יוסף וסטרבצ'ינסקי מישל, 'הקטנת גודלה היחסי של הממשלה בישראל אחרי 1985', בתוך: בן בסט אבי (עורך), ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985-1998, תל-אביב 2001.
- חידר עזיז, 'הכלכלה הערבית בישראל', בתוך: חידר עזיז (עורך), ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה, ירושלים 2005.
- יאיר גד ואפולוג נעה, 'הסוציולוגיה בירושלים – צלה של הרוח ההיסטורית', סוציולוגיה ישראלית, ז, 1 (2005).
- לוי-פאור דוד, היד הלא נעלמה: הפוליטיקה של התיעוש בישראל, ירושלים 2001.
- מונדלג גיא (יור), יחסי עבודה בעידן של תמורות, דוח שהוגש לכנס הכלכלי השנתי ה-12 (כנס קיסריה) של המכון הישראלי לדמוקרטיה 2005.

מצר יעקב, 'כלכלת ארץ ישראל בתקופת המנדט: מבט על התפתחות המחקר', בתוך: בראלי אבי וקרלינסקי נחום (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט (עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא), קריית שדה בוקר 2003.

סבירסקי, שלמה וברנשטיין דבורה, 'מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית', מחברות למחקר ולביקורת, 4 (1980).

סבירסקי שלמה, החינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים, תל-אביב 1991.

סבירסקי שלמה וקונור-אטיאס אתי, תמונת מצב חברתית 2005, תל-אביב 2005.

סבירסקי שלמה, 'ישראל במרחב הגלובלי', בתוך: רם אורי ופילק דני (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, תל-אביב 2004.

סבירסקי שלמה, '1967: תפנית כלכלית-מדינית בישראל', בתוך: בראלי אבי, גוטוויין דניאל ופירלינג טוביה (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא), קריית שדה בוקר 2005.

סבירסקי שלמה, מחיר היוהרה: הכיבוש – המחיר שישראל משלמת, תל-אביב 2005א.

פילק דני, פופוליום והגמוניה בישראל, תל-אביב 2006.

פלד יואב ושפיר גרשון, מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת, תל-אביב 2005.

פלוג קרנית, קסיר ניצה ומידן אירנה, חוק משפחות חד הוריות, היצע עבודה ועוני, בנק ישראל: מחלקת המחקר (יולי), ירושלים 2005.

רוזנהק זאב, 'מקורותיה והתפתחותה של מדינת רווחה דואלית: האוכלוסיה הערבית במדינת הרווחה הישראלית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 1995.

רוזנפלד הנרי, הם היו פלאחים, תל-אביב 1964.

רוזנפלד הנרי וכרמי שולמית, 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה', מחברות למחקר ולביקורת, 2 (1979).

רולניק גיא, 'אני נראה אחרת כשבאפט מאחורי', הארץ (דה מרקר), 7 במאי 2006.

רם אורי, 'החברה ומדעי החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל', בתוך: רם אורי (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל-אביב 1993.

רם אורי, הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים, תל-אביב 2005.

שגב תום, 1967: והארץ שינתה פניה, תל-אביב 2005.

שי שמואל, דהן מומי, דביר איל ומירונצ'ב נטליה, האם השוויון מפריע לצמיחה: על הקשר בין שוויון בהכנסות לצמיחה כלכלית, ירושלים 2000.

שלו מיכאל, 'האם הגלובליזציה והליברליזציה "נירמלו" את הכלכלה המדינית בישראל?', בתוך: רם אורי ופילק דני (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, ירושלים 2004.

שפירא אניטה, ברל, תל-אביב 1980.

תומא אליאש, 'פתיחה', בתוך: 'משקי ישראל והשטחים המוחזקים: מלחמה ושלוש – ערב עיון', רבעון לכלכלה, לה, 139 (1989).

- Arnon Arie, Luski Israel, Spivak Avia and Weinblatt Jimmy, *The Palestinian Economy: Between Imposed Integration and Voluntary Separation*, New York 1997.
- Arnsperger Christian & Varoufakis Yanis, 'What is Neoclassical Economics?', *Post-Autistic Economics Review*, 38 (2006).
- Barber Benjamin, *Jihad vs. McWorld: How Globalism and Tribalism are Shaping the World*, New York 1995.
- B.D.I., 14.11.2004: בארבע שנות האינתיפאדה השנייה הפסיד המשק הישראלי 12 מיליארד דולר, הודעה לעיתונות.
- Berman Eli, 'Subsidized Sacrifice: State Support of Religion in Israel', Paper presented at the International Conference on the Economics of Judaism and Jewish Observance, Bar Ilan University, December 13-15 1999.
- Coates David, *Models of Capitalism: Growth and Stagnation in the Modern Era*, Cambridge 2000.
- Eckstein Zvi & Tsiddon Daniel, 'Macroeconomic Consequences of Terror: Theory and the Case of Israel', *Journal of Monetary Economics*, 51, 5 (July 2004).
- Esping-Andersen Gosta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton, NJ 1990.
- Halevi Nadav, 'Economic Implications of Peace: The Israeli Perspective', in: Fischer Stanley, Rodrik Dani and Elias Tuma (eds.), *The Economics of Middle East Peace: Views from the Region*, Cambridge, MA 1973.
- Halevi Nadav, 'Economic Implications of Peace: The Israeli Perspective', in: Fischer Stanley, Rodrik Dan and Elias Tuma (eds.), *The Economics of Middle East Peace: Views from the Region*, Cambridge, MA 1993.
- Harvey David, *A Brief History of Neoliberalism*, New York 2005.
- Hayek F. A., *The Road to Serfdom*, Chicago 1994 (1944).
- Hoogvelt Ankie, *Globalization and the Postcolonial World: The New Political Economy of Development*, Baltimore, MD 1997.
- Hutton Will, *The State We're In*, London 1995.
- Kimmerling Baruch, 'Sociology, ideology, and nation-building: The Palestinians and their meaning in Israeli sociology', *American Sociological Review*, 57, 4 (1992).
- Kleiman Ephraim, 'Israel: Economists in a New State', *History of Political Economy*, 13, 3 (1981).
- Maman Daniel & Rosenhek Zeev, 'The Politics of Institutional Reform: The Declaration of Independence of the Israeli Central Bank', *Review of International Political Economy* (forthcoming).

- Mills, C. Wright, *The Power Elite*, New York 1956.
- Mosca Gaetano, *The Ruling Class*, New York 1939.
- Navarro Vicent, 'Development and Quality of Life: A Critique of Amartya Sen's Development as Freedom', Navarro Vicente (ed.), *The Political Economy of Social Inequalities*, Amytiville, NY 2002.
- Pareto Vilfredo, *The Rise and the Fall of the Elites*, Totowa, NJ 1968.
- Peled Yoav, 'Zionist Realities', *New Left Review*, 38 (March-April 2006).
- Peri Yoram & Neubach Amnon, *The Military Industrial Complex in Israel: A Pilot Study*, Tel Aviv 1985.
- Polanyi Karl, *The Great Transformation*, New York 1957 (1944).
- Poulantzas Nicos, *Political Power and Social Classes*, London 1973.
- Ram Uri, *The Changing Agenda of Israeli Sociology: Theory, Ideology and Identity*, New York 1995.
- Rostow W. W., *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge 1960.
- Schumpeter, Joseph A., *Capitalism, Socialism, and Democracy*, New York 1976 (1947).
- Sen Amartya, *Development as Freedom*, New York 1999.
- Shafir Gershon, *Land, Labor, and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*, Cambridge 1989.
- Shalev Michael, *Labour and the Political Economy in Israel*, London 1992.
- Skocpol Theda, Evans Peter and Rueschmeyer Dietrich, *Bringing the State Back In*, New York 1985.
- Smith Adam, *The Wealth of Nations*, London 1998 (1776).
- Stiglitz Joseph, 'Some Lessons from the East Asian Miracle', *The World Bank Research Observer* 11, 2 (August 1996).
- Swirski Shlomo, 'Zionist "Micro Societies"', Ethnicity and Nationalism in the Shaping of the Israeli Welfare State', Paper presented at the Conference on 'The Welfare State and the End of the Century: Current Dilemmas and Possible Futures', Tel Aviv University, January 5-6 1998.
- Tilley Virginia, 'The Secular Solution', *New Left Review*, 38 (March-April 2006).
- Wallerstein Immanuel, *The Modern World System*, I, II, III, New York 1976, 1980, 1988.
- World Bank, *West Bank and Gaza Update* (April 2006). www.worldbank.org.